



Universiteit Utrecht



“Lombok verloren, rampspoed geboren”

Nederlands imperialisme en de receptiegeschiedenis over het verraad van Lombok in Nederlandse dagbladen, 1894-1895.

Stan Kelder

Master Thesis

Cultural History of Modern Europe, Utrecht University

Studentnummer: 4099796.

E-mail: s.s.kelder@students.uu.nl.

Supervisor en eerste lezer: Pim Huijnen.

Woordenaantal: 18, 179

Inleverdatum: 25 juni 2018.

Abstract

This thesis revolves around the question whether both the military and political policy of the Dutch government around 1900 could be labelled as modern imperialistic. The research build upon the Dutch historiographic imperialism-debate that had taken place in the 1970s. The research in this thesis used historical newspapers from the years 1894-1895 to identify certain patterns of modern imperialism. During those years both the Dutch and Dutch East-Indian government undertook an military expedition called the Lombok-expedition. In what ways was this expedition part and parcel of the behaviour a modern imperialistic state? The findings of the research offered insights in the difference of our current understanding of ‘imperialism’ in relation to nineteenth-century contemporaries. The results of the research pointed to many features of what modern scholars would label nowadays as imperialistic. The most distinctive features that characterized the imperialistic policy of the Dutch were their duty to civilise the Indonesian people and the safeguarding of their status as important colonial power. Although this thesis researched the essential core of Dutch imperialism, much added research is needed to comprehend Dutch imperialism from the nineteenth-century onwards to its fullest.

Bron omslagfoto: C.J. Neeb, Onderhandelaars op Lombok, augustus 1894. Linksvoor de juist aangetreden vorst Ketut, rechtsvoor Djelantik, augustus 1894, eigendom van Leiden University Library.

Inhoudsopgave

Abstract	2
Dankwoord	5
Inleiding	7
Van postkoloniale inspiratie naar het imperialisme-debat	7
Het bronnencorpus	12
Onderzoeksvraag	15
Methode	16
Hoofdstuk 1.	18
De Lombok-expeditie en de definiëring van het Nederlands imperialisme	
Achtergrond en aanleiding van de tweede Lombok-expeditie	18
Maatstaven voor het Nederlands imperialisme?	21
Analyse van het moderne Nederlandse imperialisme	22
Historische definiëring	27
Hoofdstuk 2.	28
De vaderlandse trots gekrenkt?	
Startpunt van de receptiegeschiedenis	28
Mobilisatie en discussie: september 1894 - oktober 1894	31
Conclusie	39

Hoofdstuk 3.	40
Tussen kolonialisme en imperialisme? Nederland als imperialistische macht?	
Receptiegeschiedenis: midden oktober 1894 – 6 juni 1895	40
Imperialisme in de marge?	44
Inhoudiging van een nieuw tijdperk?	49
Het einde van de expeditie	54
Conclusie	64
Hoofdconclusie	65
Bijlagen	72
Bijlage 1: Geciteerde bronnen uit het bronnencorpus	72
Bijlage 2: Belangrijkste delen uit het Verdrag van 1843	75
Bibliografie	76

Dankwoord

Al wandelend door de straten van het huidige Utrechtse Lombok ben ik op het idee gekomen de ontstaansgeschiedenis van de wijk verder uit te zoeken. De blijvende steun van familie en vrienden hebben allemaal bijgedragen aan de ontwikkeling van de thesis. Bovenal wil ik graag Pim Huijnen bedanken voor zijn scherpe kritiek en waardevolle op- en aanmerkingen. Dit heeft mij erg geholpen in het creëren van structuur aan de thesis en de verdere ontwikkeling van de methodologie. Als laatste, maar niet in het minste, zou ik graag de Straatnamen Werkgroep van de gemeente Utrecht willen bedanken voor hun betrokkenheid bij het actueel maken van de koloniale straatnamen in het hedendaagse Utrechtse Lombok.

Amsterdam heeft heden op schitterende wijze het bewijs geleverd, dat het nog gevoelt voor zijn koloniën; voor de mannen, die er niet tegen opzien in de overzeesche gewesten voor koningin en vaderland het zwaard uit de scheede te halen; lijf en leven te wagen in dienst van het vaderland.¹

¹ Gebroeders Diederichs, *Algemeen Handelsblad*, 'Leve het Vaderland!', 9 september 1894, nummer 20, 560.

Inleiding

In het jaar 1894 werden de schatten van Lombok publiekelijk verkocht, die het Nederlandse leger had meegenomen tijdens een militaire interventie. Dit vond plaats op een eiland in Indonesië genaamd Lombok waarbij er een conflict ontstond met de vorst (Radja) van Lombok.² De zogeheten Lombok-expeditie zorgde voor een omslag in het denken over het Nederlands imperialisme. Na de overwinning op Lombok was Nederland vervuld met trots op haar koloniën. Er ontstond tevens meer belangstelling voor het bezitten van koloniën, aangezien Nederland tijdens de Atjeh-oorlog van 1873 het zelfvertrouwen had verloren.³ Aansluitend hierop markeert Niek van Sas de Lombok-expeditie als een keerpunt en een begin van een nieuwe zendingsdrift. Lombok werd destijds een symbool voor het Nederlands nationalisme. Dit uitte zich in de talloze vernoemingen naar Lombok van boerderijen tot stadswijken.⁴

Van postkoloniale inspiratie naar het Nederlands imperialisme-debat

In een recentelijk boek *Material Culture in Modern Diplomacy from the 15th to the 20th Century* (2016) heeft de Amerikaanse historicus Matthew Stanard een overzicht gegeven van een trend in de historiografie van het Europees imperialisme. Daarbij heeft hij gesteld dat met de dekolonisatie vanaf 1945 er een groeiende interesse heeft plaatsgevonden in de studie naar imperiale rijken. Stanard ziet echter dat deze aandacht vooral is gevestigd op de rijken na de dekolonisatie en veel minder is geconcentreerd op het negentiende-eeuwse imperialisme. Deze trend hield aan tot aan de wending met de komst van de Britse *new imperial history* vanaf eind

² Cees Fasseur, 'De schat van Lombok' (versie 25 september 1993), <https://www.nrc.nl/nieuws/1993/09/25/de-schat-van-lombok-7197208-a1199746> (geraadpleegd op 30 april 2018).

³ Jurrien van Goor (ed.), *Imperialisme in de marge. De afronding van Nederlands-Indië* (Utrecht, 1986) 63.

⁴ Niek C.F. van Sas, 'Fin-de-siècle als nieuw begin. Nationalisme in Nederland rond 1900', *BMGN – Low Countries Historical Review* (1991) 4, 605.

jaren tachtig. De discipline van de imperialistische geschiedschrijving werd niet langer beschouwd als conservatief.⁵ De opleving is mede veroorzaakt door het ontstaan van het postkoloniale gedachtegoed. Binnen de geesteswetenschappen heeft dit bekend gestaan als het postkolonialisme. Het uitgangspunt hiervan is geweest dat de westerse geschiedschrijving geen universeel karakter had. Dit betekent dat de geschiedenis van de koloniën even legitiem is geworden als de geschiedenis van westerse landen.⁶ Zo wordt in het postkolonialistische gedachtegoed een historische tekst uit de koloniën als even belangrijk worden beschouwd als een tekst uit Europa. Tevens wordt er binnen de postkoloniale studies voornamelijk over de analytische grenzen van de natiestaat heengekeken.⁷ Een pionier binnen dit gedachtegoed is de Palestijnse literatuurwetenschaper Edward Said geweest. In zijn standaardwerk *Orientalism* (1978) heeft hij betoogd dat de westerse studie naar de ‘Oriënt’ geen neutrale beschrijving bood van de Arabisch-islamitische gemeenschap, maar de westerse imperialistische heerschappij rechtvaardigde. Belangrijk daarbij was de omschrijving van de ‘Oriënt’ als een ‘ander’. Deze werd omschreven als sensueel, gedrenkt in religie en wetenschappelijk primitief.⁸ Said heeft de weg vrijgemaakt voor postkolonialistische studies, omdat hij een van de eerste is geweest die de constructie van het westerse imperialisme onderzocht op basis van denkbeelden over de ‘Oriënt’. Uit de ideeën van Said zijn de postkoloniale studies ontstaan. Binnen dit academische veld wordt vaak het perspectief van de gekoloniseerde ingenomen. Onder historici wordt hierbij vaak afstand genomen van het eurocentrische perspectief. Het postkolonialisme zorgde voor de komst van een ‘renaissance’ in de studie naar imperiale rijken, in het bijzonder die van het

⁵ Matthew G. Stanard, ‘The colonial past is never dead. It’s not even past: histories of empire, decolonization and European cultures after 1945’, in: Harriet Rudolph (ed.), *Material Culture in Modern Diplomacy from the 15th to the 20th Century* (Berlijn, 2016) 151-153.

⁶ Michiel Leezenberg en Gerard de Vries, *Wetenschapsfilosofie voor geesteswetenschappen* (Amsterdam, 2012) 286.

⁷ Simon Gunn, *History and cultural theory* (Edinburgh, 2012) 156-160

⁸ Leezenberg en De Vries, *Wetenschapsfilosofie voor geesteswetenschappen*, 289.

Britse rijk. Dit werd gevat in de van oorsprong Britse *new imperial history*. Een vernieuwde focus van de *new imperial history* is omschreven door de historicus Frederick Cooper en de antropologe Ann Laura Stoler. Zij hebben gepleit voor de studie van het moederland en de koloniën binnen één kader. Dit resulteerde in hun standaardwerk *Tensions of empire: colonial cultures in a bourgeois world* (1997). Daarbij hebben zij hoofdzakelijk gekeken naar de connecties tussen kolonie en moederland.⁹ Stanard heeft de *new imperial history* als een keerpunt beschouwd in de historiografie van het Britse imperialisme. Het heeft historici namelijk uitgenodigd om te kijken naar de representatie van macht (sociaal, politiek, economisch), netwerken in de vorm van de stroom van mensen, goederen en ideeën en het aan de kaak stellen van de natiestaat als focus van onderzoek.¹⁰

Maar heeft dit keerpunt in het onderzoek van de Britse vorm van imperialisme ook meerwaarde voor Nederlandse historici? Op dit punt diende de Nederlandse variant van de *new imperial history* zich aan. Een belangrijke vertegenwoordiger van deze vernieuwde imperialistische geschiedenis is Remco Raben geweest. In het vakblad *BMGN - Low Countries Historical Review* reageerde hij op de nieuwe ontwikkelingen op het gebied van de historiografie naar het Britse imperialisme. Raben heeft geconstateerd dat er in Nederland nog weinig discussie heeft plaatsgevonden over de doelen en de methodiek van de *new imperial history*. Het schrijven van een vernieuwde Nederlandse imperiale geschiedenis werd aangedreven door postkoloniale migranten uit Nederlands-Indië en het reeds besproken postkolonialisme.¹¹ Volgens Raben is het belangrijk om de vraag te stellen in hoeverre het koloniale rijk zijn weerslag had op Nederland, buiten het domein van de politiek en de

⁹ Frederick Cooper en Ann Laura Stoler (eds.), *Tensions of empire: Colonial cultures in a bourgeois world* (Berkeley, 1997) 4.

¹⁰ Stanard, 'The colonial past is never dead', 134 en 155.

¹¹ Remco Raben, 'A New Dutch Imperial History? Perambulations in a prospective field', *BMGN – Low Countries Historical Review* 128 (2013) 1, 5.

economie. Volgens hem is de impact van de koloniën op het moederland te weinig bestudeerd.¹² De Nederlandse *new imperial history* is tot op heden een belangrijke vorm van geschiedschrijving geweest dat handelt over het Nederlands imperialisme. De voornaamste focus van dergelijk onderzoek heeft zich gericht op specifieke manifestaties van een netwerk tussen de kolonie en het moederland. Het bronnenmateriaal heeft onder andere kunsten, wetenschap, etnografische collecties, literatuur en koloniale tentoonstellingen omvat.¹³

Na deze nieuwere vorm van geschiedschrijving over het Nederlands imperialisme te hebben bestudeerd, heb ik besloten om dit onderzoek te centreren rondom de fundamenteën van het Nederlands imperialisme. In plaats van voort te bouwen op de huidige historiografie wordt er in deze thesis gekeken een andere historiografische traditie. Deze traditie heeft plaatsgevonden in de jaren 1970 en is gekenmerkt als het Nederlands imperialisme-debat. De historicus Stephen Howe heeft dit soort onderzoek echter negatief bestempeld als het identificeren met de Europese imperialisten via een ‘top-down approach’.¹⁴ In dit onderzoek wordt er niet getracht met de denkbeelden van zulke Europese imperialisten te sympathiseren, zoals Howe heeft beweerd. In dit onderzoek wordt er zoveel mogelijk afstand gehouden van een ethisch of moreel oordeel over wat historici kunnen bestempelen als het Nederlands imperialisme. Via de bestudering van het imperialisme-debat uit de jaren 1970 wordt er onderzoek gedaan naar de epistemologische achtergrond van ons huidige kennisbegrip van ‘modern imperialisme’.

Wat hield dit imperialisme-debat in? In 1970 bediscussieerde enkele Nederlandse historici in hoeverre Nederland net als Engeland en Frankrijk had geparticipeerd in het moderne imperialisme. Eén historicus uit het imperialisme-debat, Jurrien van Goor, beweerde dat negentiende-eeuwse tijdgenoten de kenmerken van het moderne imperialisme niet terugzagen

¹² Raben, ‘A new Dutch imperial history?’, 20-22.

¹³ Ibidem, 22.

¹⁴ Stephen Howe (ed.), *The new imperial histories reader* (Londen en New York, 2010) 1.

in het beleid van hun Nederlandse regering. Belangrijk hierbij is dat negentiende-eeuwse tijdgenoten eerder spraken van een uitbreiding van de invloedssfeer of over het scheppen van betere toestanden in de buitengebieden.¹⁵

Vanaf 1970 werd er door Nederlandse historici anders gekeken naar de rol van Nederland als koloniale macht in het Indonesische archipel. Via wat de historicus Maarten Kuitenbrouwer het imperialisme-debat heeft genoemd, kwam er meer opheldering over de duiding van het Nederlands imperialisme. Na een conferentie onder historici getiteld de ‘Nederlandse expansie in Indonesië in de tijd van het moderne imperialisme 1870-1914’ werd Nederland bestempeld als imperialistisch land. De belangrijkste historici die eerst aan het mondeling en later schriftelijk debat meededen, waren Elsbeth Locher-Scholten, Henk L. Wesseling en Maarten Kuitenbrouwer. De Utrechtse Kuitenbrouwer vond dat het modern imperialisme zoals dit werd uitgevoerd op het Indonesische archipel van toepassing was op Nederland, omdat er sprake was van het zogeheten *contiguity* en *preemption* principe. Deze termen ontleende de Utrechtse historicus aan de Amerikaanse historicus Raymond F. Betts.¹⁶ *Contiguity* staat hierbij voor de uitbreiding van autoriteit van een koloniale macht vanuit een van oudsher gevestigde kolonie. *Preemption* wordt gekenmerkt door het uitvoeren van een preventieve bezetting van een gebied ter bescherming van een reeds bestaande invloedssfeer.¹⁷ Kuitenbrouwer gebruikte deze twee begrippen om een ontwikkeling aan te tonen die gaande was in Nederlands-Indië en die veel gelijkenis vertoonde met de Engelse variant van het imperialisme. Zo benadrukte hij het feit dat de Nederlandse expansie op Indonesië net als de Britse variant al vóór 1870 was aangevangen. Ook zag hij dat naarmate de wedloop om de

¹⁵ Van Goor, *Imperialisme in de marge*, 9.

¹⁶ Voor meer informatie, zie: Raymond F. Betts, *The false dawn. European imperialism in the nineteenth century* (Minneapolis, 1975).

¹⁷ Maarten Kuitenbrouwer, ‘Het imperialisme-debat in de Nederlandse geschiedschrijving’, *BMGN – Low Countries Historical Review* 113 (1998) 1, 56-58.

koloniën onder oude en nieuwe koloniale mogendheden op gang kwam, Nederland meer was geneigd tot preventieve bezetting van gebieden zoals Atjeh, Noordwest Borneo en Nieuw-Guinea.¹⁸ Als reactie op de studie van Kuitenbrouwer beweerde Wesseling dat de fase van het modern Nederlands imperialisme omstreeks 1900 niets nieuws was geweest. Volgens hem was Nederland in de zeventiende eeuw al imperialistisch ten tijde van de VOC. Kuitenbrouwer reageerde hierop met het argument dat de Lombok-expeditie en de hervatting van de Atjehoorlog in 1896 een kwalitatief nieuwe fase markeerden die was gericht op een systematische onderwerping van alle buitengewesten (de gebieden buiten Java/Batavia).¹⁹ Locher-Scholten kwam via het boek *Sumatraans Sultanaat* (1994) tot een algemene consensus binnen het imperialisme-debat. De historica kwam tot vijf sectoren waarbinnen het Nederlands imperialisme een centrale rol heeft gespeeld, namelijk de internationale betrekkingen, economie, het gezag, het nationalisme en de ethiek.²⁰ Locher-Scholten maakte gebruik van een uitgebreid archiefonderzoek en benadrukte hierin vooral het Indonesische perspectief. Vanwege het gebrek aan tijd en ruimte wordt er alleen aandacht besteed aan de Nederlandstalige bronnen.²¹

Het bronnencorpus

In dit onderzoek wordt er gebruik gemaakt van Nederlandse dagbladen uit de negentiende eeuw. Dit heeft tot doel om de mate te onderzoeken waarin de Nederlandse dagbladen schreven over het Nederlands imperialisme. In het bijzonder zijn dagbladen interessant, omdat zij een spiegel vormden van het openbare leven. Voorheen belemmerde de belasting van de dagbladzegel de

¹⁸ Kuitenbrouwer, 'Het imperialisme-debat in de Nederlandse geschiedschrijving', 60.

¹⁹ Ibidem, 61.

²⁰ Ibidem, 61-65.

²¹ Ibidem, 65-66. Kuitenbrouwer noemt dat particuliere briefwisselingen en dagboeken ook een interessante bron zijn van studie, deze zijn echter schaars.

verbetering van de dagbladpers in Nederland. Pas na 1869 kwam er een behoorlijke kwaliteitsverbetering op gang en nam de productie van Nederlandse dagbladen een vlucht. De pershistoricus M. Rooij heeft daarnaast gekeken naar de functie van dagbladen. Het grote belang van dagbladen is dat zij het nieuws op een bepaalde manier interpreteren.²² Niet alleen zijn dagbladen een spiegel van het openbare leven, daarnaast kunnen zij een politieke ideologie uitdragen. De historici Frank van Vree, Ad Knotter en de sociale wetenschapper Henk Kleijer hebben de stelling geponeerd dat de pers een belangrijk orgaan was geweest in het sturen van de publieke opinie.²³ Zij accentueren daarnaast het belang dat de negentiende-eeuwse pers voor enkele groepen in de Nederlandse samenleving heeft betekend. Zo bediende de antirevolutionaire krant *De Standaard* de antirevolutionairen en het democratische dagblad *De Amsterdammer* de democraten.²⁴ Een andere belangrijke reden dat er voor kranten is gekozen, is dat deze als de spreekwoordelijke werkplaats van de geschiedenis kunnen worden gezien. Het is een uitspraak die mediawetenschapper Carolyn Kitch van waarde heeft gezien in de bestudering van dergelijk bronnenmateriaal.²⁵

Er is gekozen voor een analyse van vier Nederlandse dagbladen die allen een breed leespubliek trokken. Een opvallend detail daarbij is dat alle vier de kranten hun hoofdvestiging hadden te Amsterdam. Toch geven alle vier de dagbladen een voldoende representatie van het verzuilde perslandschap. De gevormde selectie bestaat uit kranten van zowel traditionele als polemische aard. Om te beginnen is er gekozen voor het *Algemeen Handelsblad*. De krant is

²² M. Rooij, *Kranten: dagbladpers en maatschappij* (Amsterdam, 1974) 70-72.

²³ Henk Kleijer, Ad Knotter en Frank van Vree, *Tekens en teksten. Cultuur, communicatie en maatschappelijke veranderingen vanaf de late middeleeuwen* (Amsterdam, 1992) 100.

²⁴ Kleijer, *Tekens en teksten*, 104.

²⁵ Carolyn Kitch, 'Placing journalism inside memory – and memory studies', *Memory Studies* 1 (2008) 3, 311-312.

opgericht in 1828 en had als hoofdredacteur Charles Bossevain. Het *Algemeen Handelsblad* kan worden gekenmerkt als een traditioneel-liberaal gevestigde krant.²⁶

In de tweede plaats is *De Telegraaf* interessant om te onderzoeken. Er is in het bijzonder voor de bestudering van *De Telegraaf* gekozen, omdat dit dagblad de tactieken van de oorspronkelijk Amerikaanse *penny journalism* trachtte te imiteren. *Penny journalism* stond rond 1830 in Amerika bekend om zijn snelheid, leesbaarheid en populariteit.²⁷ Historica Mariëtte Wolf heeft gezien dat *De Telegraaf* zich sinds de oprichting moest meten met de traditionele Nederlandse dagbladen zoals het *Algemeen Handelsblad*, *Nieuwe Rotterdamsche Courant* en *Het Vaderland*. Ook katholieke bladen zoals *De Tijd* en *Het Centrum* waren in die tijd belangrijke concurrenten. Volgens Wolf is *De Telegraaf* een lichtend voorbeeld van een opiniërend dagblad, omdat het dagblad feiten en argumenten belangrijker vond dan ‘eindeloze staatkundige beschouwingen’.²⁸ Een tweede reden voor de selectie van *De Telegraaf* was hun focus op handel en nijverheid. De krant richtte zich op ongeveer dezelfde lezers als het *Algemeen Handelsblad*, namelijk de Amsterdamse middenklasse.

De Standaard is opgericht in 1872 door Abraham Kuyper en vormt het derde dagblad uit het bronnencorpus. Kuyper was de partijleider van de antirevolutionairen. De argumentatie achter de keuze van het dagblad van Kuyper heeft te maken zijn visie op de koloniën. De partijleider liet zich uit over de invulling van de Nederlandse aanwezigheid op Nederlands-Indië waarin hij zich voorstelde dat de Indiër zich door kerstening kon verbeteren.²⁹ In principe kwam dit neer op de beschaving van de ‘Indiër’ in de Nederlandse kolonie. Het is interessant om te onderzoeken in hoeverre dit beeld is doorgedrongen in de kolommen van *De Standaard*.

²⁶ Wolf, *Het geheim van De Telegraaf*, 23 en 26.

²⁷ Mariëtte Wolf, *Het geheim van De Telegraaf. Geschiedenis van een krant* (Amsterdam, 2009) 22-26.

²⁸ *Ibidem*, 27.

²⁹ Elsbeth Locher-Scholten, *Ethiek in Fragmenten: vijf studies over koloniaal denken en doen van Nederlanders in de Indonesische archipel, 1877-1942* (Utrecht, 1981) 49-50.

Als laatste Nederlandse dagblad is er gekozen voor *Recht voor allen*. De motivatie hiervoor is ontleend aan de bevindingen van Van Goor. Hij schreef dat in 1894 de Sociaal Democratische Bond onder leiding van Domela Nieuwenhuis voor de vrijheid van de Radja was. Deze Bond vond de expeditie een schande voor de mensheid evenals een onrechtvaardige daad van de Indische regering.³⁰ Dit dagblad was volgens Van Goor radicaal tegen de militaire expeditie van 1894. Net als *De Standaard* heeft *Recht voor allen* dus een vrij radicale positie in het negentiende-eeuwse perslandschap. Mijns inziens vormen sociaal-liberale, liberale, antirevolutionaire en socialistische dagbladen een afdoende representatie van de mogelijk verschillende houdingen ten aanzien van de Lombok-expeditie.

Onderzoeksvraag

De thesis draait om het toepassen van het analytische raamwerk van de historici uit het Nederlands imperialisme-debat op enkele Nederlandse dagbladen. De gebeurtenissen omtrent de Lombok-expeditie zullen hiervoor worden gebruikt. Hiervoor is gekozen, omdat de literatuur heeft beweerd dat er op nationaal niveau een omslag heeft plaatsgevonden na de overwinning op Lombok. De periodisering van het onderzoek loopt om die reden vanaf augustus 1894 tot en met de ontvangst en terugkomst van generaal Vetter in Amsterdam in juni 1895. Het startpunt van het onderzoek vindt plaats bij een analyse van het zogeheten verraad van Lombok. Toen werd een bivak van het Nederlands-Indisch leger overvallen. Gezien de nauwe verbinding tussen de historiografie en het Nederlands imperialisme wordt er de volgende vraag opgeworpen: *Hoe hebben verschillende Nederlandse dagbladen gerapporteerd over de gebeurtenissen sinds het verraad van Lombok en in hoeverre spreken deze dagbladen over een Nederlands imperialistisch zelfbeeld omstreeks 1900?* Deze centrale vraag probeert niet alleen een historische beschrijving te geven van de gebeurtenissen rondom de Lombok-expeditie. De

³⁰ Van Goor, *Imperialisme in de marge*, 36.

mogelijke relevantie van dit onderzoek ligt voornamelijk in de zoektocht naar een duidelijke afbakening van het moderne Nederlandse imperialisme. Deze thesis kan verder onderzoek naar het Nederlands imperialisme faciliteren doordat er wordt verdiept in de ontstaansgeschiedenis van dat imperialisme.

Methode

Op basis van de literatuur is er beweerd dat er in de periode tussen 1870 en 1914 sprake was van het Nederlands imperialisme. In deze thesis wordt er onderzocht in hoeverre dit het geval is geweest. Het onderzoek dat in deze thesis zal worden gedaan, kan tevens worden gekenmerkt als het doen van receptiegeschiedenis. Er wordt namelijk gekeken vanuit het perspectief van de verschillende dagbladen en hoe deze reageerden op de gebeurtenissen omtrent de Lombok-expeditie. Het bronnencorpus is opgesteld via de zoekterm ‘Lombok verraad’ in Delpher. Ten grondslag aan het selectieproces van de kranten ligt het erkennen van het belang van de term ‘verraad’. De keuze voor deze zoekterm is afhankelijk geweest van het feit dat veel dagbladen de term als benaming gebruikten om in de eerste plaats een Lombok-expeditie te beginnen. Binnen het onderzoek wordt er dus onderzocht in hoeverre de gebeurtenissen rondom de Lombok-expeditie kunnen worden gekenmerkt als imperialistisch. Dat dit begrip kan verschillen met die van negentiende-eeuwse tijdgenoten acht ik uiterst interessant, omdat er op deze manier een scherp contrast kan worden gesteld met wat wij vandaag de dag onder modern imperialisme verstaan.

In het eerste hoofdstuk wordt er een bondige beschrijving gegeven van de aanleiding en het verloop van de Lombok-expeditie via de literatuur. Dit zal worden gedaan zonder een oordeel te geven of er tijdens de Lombok-expeditie sprake was van imperialisme. Dit vormt het historische referentiekader waar de vier dagbladen naar verwijzen en is in die zin van belang

als een basis voor de latere analyse. Tevens zal in dit hoofdstuk aan bod komen wat er onder het Nederlands imperialisme wordt verstaan en hoe dit in de dagbladen zal worden geanalyseerd.

Nadat er een historisch referentiekader is geschetst, zal er vanaf het tweede hoofdstuk worden aangevangen met het bronnenonderzoek. In dit hoofdstuk staat de receptie van dit verraad voor de vier kranten centraal. Ook wordt de mobilisatie voor een tweede Lombok-expeditie geanalyseerd. Dit gebeurde in de maand september 1894. Binnen de analyse zullen voornamelijk discussies over het beleid centraal staan.

In het derde hoofdstuk zal de toetsing van de definitie van het Nederlands imperialisme centraal staan. Hier zal er een analyse plaatsvinden over de periode van midden oktober 1894 tot en met juni 1895. In deze relatief langere periode zal er dieper worden ingegaan op het politieke en militaire beleid achter de expeditie en zal er een grondige analyse worden gedaan op basis van de historiografie.

Hoofdstuk 1 De Lombok-expeditie en de definiëring van het Nederlands imperialisme

In totaal zijn er twee Lombok-expedities geweest waarvan de tweede expeditie kan worden gekarakteriseerd als een wraakactie op de Balinezen op Lombok. De ‘Lombokaffaire’ speelde zich af tussen mei 1894 en juli 1895. In deze periode leidde het Nederlands-Indisch Leger een groot verlies. De nachtelijke overval vond plaats op het moment dat het leger dacht te hebben gewonnen. Al binnen een week wist de toenmalige gouverneur-generaal Van der Wijck een tweede expeditie op te zetten. Deze gebeurtenissen maakte zowel in Indië als in Nederland een diepe indruk. Volgens Van Goor werd er door het Nederlandse leger van een verraad gesproken om de gebeurtenissen van 25 en 26 augustus begrijpelijk te maken. Van Goor heeft geconstateerd dat, voordat uitvoeriger berichtgeving het publiek had kunnen verduidelijken wat er daadwerkelijk was gebeurd, de term ‘verraad’ al algemeen was aanvaard.³¹

Achtergrond en aanleiding naar de tweede Lombok-expeditie van september 1894

Uit de oorlog op Lombok (wat nu Bali heet) van 1891 bleek dat de Radja van Lombok verreweg de rijkste en de machtigste vorst was van het eiland. Hij beschikte namelijk over een klein staand leger dat was uitgerust met in die tijd de modernste geweren. In de eerste instantie genoot de Radja van Lombok, Anak-Agung Agung Ngurah Ketut Karangsem, een goede reputatie bij het Gouvernement. Hij werd immers als bondgenoot beschouwd sinds het contract met de Nederlands-Indische regering van 1843.³² Het contract dat tussen de beide partijen was afgesloten, vormde een formele basis voor hun onderlinge verhouding. Zo werd er in het

³¹ Van Goor, *Imperialisme in de marge*, 20-22 en 49-51.

³² Alfons van der Kraan, *Selaparang under Balinese and Dutch rule. A history of Lombok 1870-1940* (Canberra, 1976) 48. In de tweede bijlage is het volledige naar het Engels vertaalde contract opgenomen. Dit contract is in deze thesis opgenomen, omdat er regelmatig naar wordt verwezen.

contract besloten dat Lombok een eigendom was van de Nederlandse regering. Ook mocht in eerste instantie de Nederlandse regering zich niet bemoeien met het inlandse bestuur, noch zich te vestigen op het eiland. Met nadruk op het vestigen van het eiland werd niet de Nederlands-Indische regering in Batavia, maar bovenal de Nederlandse regering in Den Haag bedoeld.

Pas in 1891 ontstond er een conflict tussen de Radja en het Nederlands-Indische Gouvernement.³³ In dat jaar vond er een opstand plaats van een islamitische bevolkingsgroep op Lombok genaamd de Sasaks (*Sassaks*³⁴). De Nederlands-Indische regering reageerde daarop terughoudend door niet meteen militair te interveniëren. Tot aan de nieuwe gouverneur-generaal in 1891 bleef het militair ingrijpen uitgesteld. Met de komst van de nieuwe gouverneur-generaal Van der Wijck in 1894 werd het beleid aangepast. Hij was anders dan zijn voorganger opgegroeid in de kolonie en straalde veel meer gezag uit. Er werden pas weer maatregelen genomen omstreeks februari 1894 toen de inspecteur van de koloniën, Controleur Lieftrinck, ging kijken of de situatie in Lombok nog steeds stabiel was. Hij bracht aan de Nederlands-Indische regering het verontrustende nieuws dat er veel hongersnood heerste onder de Balinezen en dat zij wederom moesten strijden tegen de Sasaks. De koloniale bestuurder Dannenbargh (*Dannenborgh*) kwam vanuit Batavia naar Lombok om zijn visie op een mogelijke militaire expeditie te beoordelen. De eerste Lombok-expeditie zou als doel hebben om de onrust die door de Sasaks werden veroorzaakt tot een halt te roepen. De historicus Alfons van der Kraan heeft beweerd dat het rapport van Controleur Lieftrinck inzake de hongersnood in Oost-Lombok ernstig werd gedramatiseerd met beschrijvingen als ‘wandelende skeletten’ en ‘kleine kinderen met gezwollen buiken’. Vanaf dat moment had de gouverneur-generaal Van der Wijck genoeg redenen om de eerste Lombok-expeditie te starten. Deze vond plaats vanaf 6 juni 1894 waarbij tegelijkertijd een ultimatum aan de Radja van Lombok werd gesteld. In dat

³³ Van der Kraan, *Selaparang under Balinese and Dutch rule*, 77-80.

³⁴ De spelling zoals deze wordt uitgevoerd in de bestudeerde Nederlandse dagbladen staat cursief vermeld.

ultimatum zou de vorst de opstand van de Sasaks moeten stoppen. Vier dagen later werd dat ultimatum aanvaard en was er van een daadwerkelijk slagveld geen sprake. In de dagen na de eerste expeditie leek te rust te zijn wedergekeerd. Generaal Vetter had na de eerste expeditie de legermacht verdeeld over drie kampementen. Eén daarvan lag in de havenplaats bij Ampenan en de andere twee lagen strategisch bij de steden Mataram en Tjakra Negara. De laatste twee kampen waren slechts uitgerust met een omheining van prikkeldraad. Het lag daarbij vlakbij het paleis die was omgeven door een muur, zodat de Nederlandse troepen qua beschutting zwaar in het nadeel waren.

Ondertussen vond er een samenzwering plaats onder de Balinezen. Generaal Vetter en Dannenburgh hadden daartoe tweemaal een onderzoek laten instellen. Er ging namelijk het gerucht dat er een overval zou worden gepleegd op één van de kampementen. Tijdens de overval vielen er 97 doden. In totaal wisten 272 gewonden uiteindelijk de havenplaats veilig te bereiken. De oorzaak van deze uitkomst heeft Van Goor deels toegeschreven aan het onderschatten van de Balinezen, de slechte keuze van de kampementen en het zeer moeizame gevechtsterrein. Bovendien beschikten de Balinezen, in tegenstelling tot de Nederlandse soldaten, over moderne machinegeweren.³⁵ De Balinese overval leidde tot een tweede Lombok-expeditie die plaatsvond vanaf 2 september 1894. Brooshooft, de hoofdredacteur van *De Locomotief*, sprak als eerste van een verraad. Dit begrip was vlot ingeburgerd in zowel Indië als Nederland om de ramp op Lombok te duiden.³⁶ Bovendien was het woord ‘verraad’ een manier om gezichtsverlies van het Nederlands-Indisch leger te voorkomen, want op deze manier lag de schuld bij de Balinezen. De schuld werd voornamelijk bij de vertrouweling aan het hof, Gusti Gede Jelantik (*Goesti Djilantiek*) gelegd. Bovendien achtte de Nederlandse regering het onmogelijk dat de Balinese legermacht superieur was aan het Nederlands-Indisch

³⁵ Ibidem, 42.

³⁶ Ibidem, 43.

leger. De tweede expeditie bestond uit de verovering en onderwerping van enkele belangrijke Balinese plaatsen. Zo werd Mataram op 29 september en Tjakra Negara op 18 november veroverd. Het gevolg van de uiteindelijke overwinning aan Nederlandse zijde was dat de belangstelling voor het bezit van koloniën enorm groeide. Dit leidde uiteindelijk tot een golf van nationalistische gevoelens die zowel in de koloniën als het moederland werd gevoeld. Pas in juli 1895 werd de Lombok-zaak voorlopig afgesloten met een grote manifestatie op het Malieveld te Den Haag. Koningin Emma decoreerde eigenhandig de ‘helden’ van Lombok.³⁷

Maatstaven voor het Nederlands imperialisme?

Het laatst besproken deel van de historiografie ging over de uiteindelijke consensus die er heerste na het uitgebreide onderzoek van Locher-Scholten. Zij baseerde zich daarbij op de eerdere definitie die was gegeven door de historicus Schaper die had deelgenomen aan het imperialisme-debat van 1970: ‘Simply the rule or control, political or economic, direct or indirect, of one state, nation or people over other similar groups, or perhaps one might better say the disposition, urge or striving to establish such rule or control.’³⁸ Met deze definitie wees Schaper op een vrij brede definitie van het modern imperialisme die nog niet specifiek voor een bepaalde periode in de Nederlandse geschiedenis gold. Daarom zag Locher-Scholten dat het Nederlands moderne imperialisme een voortzetting was van een veel oudere vorm van imperialisme die al gaande was op het Indonesische archipel. Het ging volgens haar om een expansiedrift die tegen het einde van de negentiende eeuw tot een hoogtepunt kwam. Zij omschreef dit soort imperialisme tot aan de overwinning op Lombok als onwillig imperialisme (*reluctant imperialism*). Er was sprake van dit soort imperialisme, omdat de Nederlandse

³⁷ Van Goor, *Imperialisme in de marge*, 63-64.

³⁸ B.W. Schaper, ‘Nieuwe opvattingen over het moderne imperialisme’ *BMGN– Low Countries Historical Review* 86 (1971) 1, 5.

regering bang was dat de oorlog tegen Lombok net zo zou falen als de eerste Atjeh-oorlog van 1873.³⁹ Volgens Locher-Scholten was dit een onderdeel geweest van een overgangsfase die plaatsvond in de jaren 1873-1894. Dit werd gekenmerkt door de angst voor een tweede Atjeh en zorgde daarom voor de remming van de expansiedrift in de Nederlands-Indische buitengewesten. Na de overwinning op Lombok was er sprake van een kwalitatieve nieuwere fase die vooral werd gekenmerkt door de vele militaire expedities die volgden: Djambi (1901-1907), Sumatra (1902-1903), Molukken (1904), Borneo (1904-1906), Bali (1906) en Celebes (1905-1907).⁴⁰

Analyse van het moderne Nederlandse imperialisme

In deze thesis wordt gebruik gemaakt van de analyse van het moderne imperialisme zoals dit werd gedaan door de Britse historicus David K. Fieldhouse, Locher-Scholten, Kuitenbrouwer en Wesseling.⁴¹ Fieldhouse heeft een interessante basis gevormd voor de beschrijving van het moderne imperialisme tussen 1830 en 1914. Hij stelde de vraag in hoeverre het moderne imperialisme kon worden gezien als een compleet nieuw fenomeen. Was het meer het einde van een oud verhaal of de start van een nieuwe? Hij kwam tot de conclusie dat er eerder sprake was van een acceleratie van de expansiedrift dan van een geheel nieuwe fase in de Europese geschiedschrijving. Naast deze versnelling zag hij als tweede belangrijke kenmerk van het moderne imperialisme dat de periferie, de plaatsen buiten Europa, de oorzaak was achter de expansiedrift. Alhoewel economische factoren een belangrijke rol speelde in de expansiedrift

³⁹ Locher-Scholten, 'Dutch expansion in the Indonesian archipelago around 1900 and the imperialism debate', 91-95.

⁴⁰ Ibidem, 95.

⁴¹ Vanwege de praktische overwegingen is er gekozen voor één van de meerdere theorieën over het moderne imperialisme. De sociale wetenschapper J.A. Hobson kwam in 1902 voor het eerst met zijn theorie over het moderne imperialisme en sindsdien zijn er meerdere theorieën aangedragen. Voor meer informatie, zie: J.A. Hobson, *Imperialism: a study* (Londen, 1902) en H.L. Wesseling, 'Bestond er een Nederlands imperialisme?', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 99 (1986) 214-255.

van de Europese machten was dit volgens Fieldhouse niet de doorslaggevende factor. Veelal werden de Europese machten in de problemen van de periferie betrokken, waarbij die problemen meestal niet via het scheppen van welvaart konden worden opgelost.⁴² Locher-Scholten heeft de benadering van Fieldhouse toegankelijk gemaakt voor historici die willen weten in hoeverre de Nederlandse expansie rond 1900 kan worden gekenmerkt als modern imperialistisch. Daarvoor is het volgens haar van belang dat er wordt gekeken naar de economische motieven; de vormen van gezag (direct of indirect); de doorslaggevende factoren in de besluiten voor en tijdens een militaire expeditie; en de verschillende belangen van Nederlands-Indië en Nederland. De omstandigheden in de koloniën, waaronder dus die van Lombok, waren volgens Locher-Scholten van groot belang. Hiermee wordt er afgeweken van de oudere meer eurocentrische ideeën omtrent het Nederlands imperialisme.⁴³ De bevindingen van Fieldhouse hebben de focus verlegd naar de reacties van het moederland op haar koloniën. Daarom zal er in dit hoofdstuk veel aandacht worden besteed aan de berichtgeving omtrent de besluitvorming in de vorm van het politieke en militaire beleid. Locher-Scholten bouwde voort op Fieldhouse en heeft beweerd dat de beslissingen over de territoriale expansie meer lagen in de koloniën dan in Den Haag.⁴⁴

Kuitenbrouwer was via het Nederlands imperialisme-debat nauw betrokken bij de theorievorming van het Nederlands moderne imperialisme. Hij kwam in zijn boek *The Netherlands and the rise of modern imperialism* (1991) tot de conclusie dat Nederland een eigen vorm van het moderne imperialisme tot ontwikkeling bracht.⁴⁵ De gehele episode van het moderne imperialisme heeft hij geplaatst in het tijds kader van 1870 tot en met 1914. In zijn

⁴² David K. Fieldhouse, *Economics and empire 1830-1914* (Londen, 1976) 463-476.

⁴³ Locher-Scholten, 'Dutch expansion in the Indonesian archipelago around 1900 and the imperialism debate', 93-94.

⁴⁴ Ibidem, 96.

⁴⁵ Maarten Kuitenbrouwer, *The Netherlands and the rise of modern imperialism. Colonies and foreign policy 1870-1902* (New York en Oxford, 1991) vii.

boek geeft hij echter weinig tot geen precieze motivatie voor het begin en eind jaartal. Toch geeft hij via drie punten een duidelijke definitie van het moderne imperialisme in het algemeen:

1. External political causes, resulting from the dynamics of international relations;
2. Internal political causes, in the form of more or less spontaneous nationalism or manipulated social imperialism⁴⁶;
3. Economic causes, which may be commercial, industrial or financial, depending on their origins.⁴⁷

In de analyse van de dagbladen zal veelvuldig gebruik worden gemaakt van de ideeën van Kuitenbrouwer over de toepassing van het moderne imperialisme op Nederland. Mijns inziens ontbreken er enkele oorzaken die wel in het imperialisme-debat zijn genoemd. De historicus Van Tijn heeft deze als volgt benoemd:

1. Psychologische en ideologische factoren (prestigezucht, missiebesef, nationale en rassenvooroordelen, sociaal darwinisme en andere ideologieën);
2. Technische ontwikkelingen op het gebied van wapenning en transport die het modern-industriële landen gemakkelijker maakten machtsvacua op te vullen [...];⁴⁸

⁴⁶ Met dit soort imperialisme heeft Kuitenbrouwer bedoelt dat de elite in de geïndustrialiseerde samenlevingen sociale crisissen wilde voorkomen via overzeese expansie. Dit zou volgens het oorspronkelijke model van de marxist Wehler leiden tot minder spanningen binnen de geïndustrialiseerde samenlevingen.

⁴⁷ Kuitenbrouwer, *The Netherlands and the rise of modern imperialism*, 9.

⁴⁸ Th. Van Tijn, 'Een nabeschuwing [bij het congres De Nederlandse expansie in Indonesië in de tijd van het moderne imperialisme 1870-1914]', *BMGN – Low Countries Historical Review* 86 (1971) 1, 80-81.

In de tijd van het schrijven van Kuitenbrouwer paste hij de algemene theorievorming uit de internationale literatuur toe op een Nederlandse casus.⁴⁹ In zijn slotstuk kwam Kuitenbrouwer met zijn visie op het Nederlands moderne imperialisme, waarbij hij deze vergeleek met voornamelijk Engeland. Kuitenbrouwer markeerde hierbij de Lombok-expeditie van 1894 als keerpunt in de expansiedrift van de jaren 1890. Net als Locher-Scholten noemde Kuitenbrouwer het uitbreken van de Atjeh-oorlog in 1873 een belemmering voor de volledige expansie van de Nederlandse troepenmacht. Tegen het einde van 1900 paste Nederland volgens hem bij het algemene patroon van het moderne imperialisme.

In de exacte definiëring van het Nederlands imperialisme hebben de begrippen *preemption* en *contiguity* een doorslaggevende rol gespeeld. Deze begrippen zijn al in de inleiding besproken en zullen in de analyse van de dagbladen worden gebruikt als theoretisch referentiekader. Het zal hierbij van essentieel belang zijn in hoeverre enkele Nederlandse dagbladen rekenschap gaven van de praktische uitwerking van zulke theoretische begrippen. Deze concentreren zich op de volgende punten: de mate van aangrenzing van het veroverde gebied (*contiguity*) en de mate van een consolidatie van het bestaande gebied dat hoofdzakelijk wordt gekenmerkt door de aanspraak op eerder gemaakte afspraken binnen de reeds bestaande koloniale invloedssfeer (*preemption*).⁵⁰

De analyse van de dagbladen kan door de beschouwingen van Wesseling worden geproblematiseerd. Zijn belangrijkste kritiek op de bestempeling van Nederland als modern imperialistisch land handelde over de juistheid van de theorievorming in vergelijking met andere landen. In het *Tijdschrift voor Geschiedenis* (1986) gaf hij een kritiek op de allereerste theorievorming van Kuitenbrouwer over het Nederlands imperialisme. Hij voorziet voor Nederland dat er eerder sprake was van een achteruitgang van territoriale expansie dan van een

⁴⁹ Kuitenbrouwer, *The Netherlands and the rise of modern imperialism*, 17-21.

⁵⁰ *Ibidem*, 332-333.

voortgang, omdat de expansie zich alleen richtte op Indonesië in plaats van geheel nieuwe gebieden. De expansie bleef daarmee binnen de grenzen van de bestaande Nederlandse invloedssfeer. Dit vormde volgens Wesseling dus eerder een invulling van de koloniale macht dan een duidelijk versnelde expansie van diezelfde macht.⁵¹ Bovendien heeft Wesseling kritiek geleverd op de toepasbaarheid van de begrippen van Betts. Zo betekende *contiguity* voor Wesseling dat er een geheel ander gebied werd veroverd dan de reeds veroverde gebieden. Hij gaf daarbij als voorbeelden de verovering van Afrika door Duitsland, het optreden van Italië in Ethiopië en Amerika's verovering van de Filipijnen. Wat het begrip *preemption* betreft, was Wesseling het eens met de toepassing hiervan op de Nederlandse casus. Het mechanisme van het terugvallen op de oudere afspraken over territoriale eigendommen en het preventief bezetten van een gebied ter bescherming van het reeds veroverde territorium, zag Wesseling als kenmerkend verschijnsel voor het Nederlandse moderne imperialisme. De conclusie van Wesseling was dat er geen sprake van een Nederlands moderne imperialisme was geweest, omdat er geen kwalitatieve nieuwe fase werd ingeluid via een totaal nieuw koloniaal beleid. Hij stelde vast dat er eerder sprake was van een consolidatie van de oude Indonesische invloedssfeer. Nederland bleef volgens Wesseling een 'vreemdeling in die tijd'.⁵²

Een eigen kanttekening bij de karakterisering van Schaper en Kuitenbrouwer van het Nederlandse moderne imperialisme is dat er nog te weinig onderscheid is gemaakt in de relevantie van de verschillende factoren. Ook blijft mijns inziens de vergelijking met andere landen zoals Frankrijk en Engeland zeer van belang, al is het sterk de vraag in hoeverre dat in de dagbladen zal terugkomen.

⁵¹ H.L. Wesseling, 'Bestond er een Nederlands imperialisme?', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 99 (1986) 214-216.

⁵² Wesseling, 'Bestond er een Nederlands imperialisme?', 222-224.

Historische definiëring

Ter aanvulling van het reeds gedefinieerde Nederlandse moderne imperialisme wordt er gebruik gemaakt van een omschrijving van dit imperialisme in het socialistische dagblad *Het Volk: dagblad voor de arbeiderspartij* (1901). Alhoewel dit dagblad buiten het onderzochte tijdsbestek van de Lombok-expeditie valt heb ik één nieuwsbericht van grote waarde geacht bij de definiëring van het imperialisme. In 1901 was het woord ‘imperialisme’ namelijk al in circulatie bij het Nederlandse leespubliek. De term werd door *Het Volk* omschreven als: ‘*Imperialisme*, zeide hij, doelt op de neiging om het koloniaal gebied te vergrooten, het gezag van het moederland uit te breiden, vaak door list en geweld. Het is nagenoeg synoniem met gewelddadige expansie.’⁵³ Deze definiëring van imperialisme zal ook worden meegewogen in de analyse van de Nederlandse dagbladen.

In het volgende hoofdstuk zal worden ingegaan op de manier waarop vier Nederlandse dagbladen hebben gereageerd op de gebeurtenissen na het verraad van Lombok. Dit vormt het startpunt van de receptiegeschiedenis. Ten slotte wordt de gehele analyse in het derde hoofdstuk besloten met een analyse van de periode van midden oktober 1894 tot en met juni 1895.

⁵³ P.J. Troelstra, *Het Volk: dagblad voor de arbeiderspartij*, ‘Kamerchroniek. Vergadering van 29 November. De balans’, 24 november 1901, nummer 506.

Hoofdstuk 2

De vaderlandse trots gekrenkt?

Startpunt van de receptiegeschiedenis

Op 27 augustus 1894 ontving de scheepscommandant in Batavia een belangrijk telegram. Op dezelfde dag verwerkte het Nederlands-Indische dagblad *Bataviaasch Handelsblad* de mededeling dat er de vorige nacht een verraderlijke overval had plaatsgevonden. Het Indische dagblad vermeldde uitgebreidere informatie dat werd verschaft door Dannenbargh.⁵⁴ Zowel *De Telegraaf* als het *Nieuws van den Dag* kwamen op 27 augustus met de primeur. In de tweede kolom van *Nieuws van den Dag* werd op de voorpagina de basis gelegd van de berichtgeving over het verraad: ‘Onze troepen zijn verraderlijk aangevallen en de cavalerie is verstrooid. De gemeenschap tusschen Mataram en Tjakra Negara is verbroken.’⁵⁵ Sindsdien hebben veel Nederlandse dagbladen op dit telegram gereageerd.

Op 29 augustus kwam *De Telegraaf* met uitgebreider nieuws over het verraad van Lombok. Volgens het dagblad was het van belang om te wachten met een oordeel totdat de Minister van Koloniën de overval van de Balinezen zou hebben bevestigd. In de beginperiode van de receptiegeschiedenis van de Nederlandse dagbladen nam *De Telegraaf* dus een observerende houding aan. Ook laat dit dagblad de beoordeling over aan andere dagbladen zoals de antirevolutionaire *Nederlander* en de katholieke *De Tijd*.⁵⁶ Het *Algemeen Handelsblad* was het volgende dagblad dat reageerde op de Balinese overval. Dit dagblad kwam met een telegram dat nog uitgebreidere informatie bevatte over de beschietingen van het bivak te Tjakra Negara. Ook blijkt dat de motivatie achter de overval nog niet bekend was gemaakt. Het *Algemeen Handelsblad* schreef over de bevestiging van de Balinese overval. In tegenstelling tot *De*

⁵⁴ Hoofdredacteur J.A. Haakman, *Bataviaasch Handelsblad*, ‘Particulier Telegram’, 27 augustus 1894, nummer 197.

⁵⁵ Hoofdredacteur D. P. H. Ritter, *Nieuws van den Dag*, ‘Binnenlandsch Nieuws’, 28 augustus 1894, nummer 7542.

⁵⁶ Hoofdredacteur A.L. H. Obreen, *De Telegraaf*, ‘Binnenland. Lombok’, 29 augustus 1894, nummer 605.

Telegraaf sprak het *Algemeen Handelsblad* al van een gezamenlijke vijand, namelijk de Balinezen. Dit blad bracht daarom het volgende onder de aandacht:

Nu weet men met welk een vijand men te doen heeft, zal een voorbeeldige straf niet uitblijven. Maar dat, volgens het telegram, over een groot gebied de aanval heeft plaatsgehad en toch geheim bleef, wijst op veel raadselachtigs dat opheldering eischt. Eerst moet nu worden getracht den vijand te tuchtigen en tot geheele onderwerping te brengen.⁵⁷

Het is opvallend dat het liberale dagblad een duidelijk vijandbeeld heeft geschetst voor het bredere publiek. Deze berichtgeving was in tegenspraak met de manier waarop de socialistische *Recht voor allen* reageerden op de gebeurtenissen van 25 en 26 augustus. Op 2 september positioneerde *Recht voor allen* zich radicaal anders dan bijvoorbeeld het *Algemeen Handelsblad* of de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*. Dit blijkt uit het volgende citaat:

Die neerlaag – want dat was het – blijkt verpletterend te zijn geweest. Zij die voor eenige maanden protesteerden tegen de expeditie naar Lombok na de waarschuwende woorden van den oud-gouverneur-generaal Pijnacker Hordijk in de Eerste Kamer, zij die wezen niet alleen op het ongerechtvaardigde maar ook op het roekeloze van zoo'n tocht onder een pas opgetreden minister van koloniën zijn thans in het gelijk gesteld.⁵⁸

Bovendien leverde *Recht voor allen* een scherpe kritiek op de hoofdredacteur van het *Algemeen Handelsblad*. Zo schreef *Recht voor allen* over Boissevain: 'Als Boissevain of een andere redakteur van den "Vuilnisbak" trek heeft om te gaan vechten tegen de bewoners van Lombok, die hem nooit iets in den weg gelegd hebben, dan moet zoo'n vent er maar heen gaan hoe eer

⁵⁷ Hoofdredacteur Gebroeders Diederichs, *Algemeen Handelsblad*, 'Binnenland. Lombok', 30 augustus 1894, nummer 20, 550.

⁵⁸ Hoofdredacteur Ferdinand Domela Nieuwenhuis, *Recht voor allen*, 'Sociaal Politiek Overzicht', 2 september 1894, nummer 105.

hoe liever.⁵⁹ Uit dit citaat blijkt hoe fel het dagblad kritiek leverde op de berichtgeving van de traditionele liberale dagbladen uit de negentiende eeuw. Daarnaast bleek uit de editie van *Recht voor allen* van 2 september dat er in principe geen sprake was van een verraad. Dit leidde Ferdinand Domela Nieuwenhuis af uit de berichtgeving van *De Amsterdammer*. Hierin stond dat het Nederlands-Indische leger tijdens de eerste Lombok-expeditie van juni 1894 onrechtmatig ingrepen op het grondgebied van de Balinezen. De latere overval is volgens *Recht voor allen* een logisch gevolg van de vijandelijke aanwezigheid van het Koninklijke Nederlands-Indisch leger. Het is interessant om te zien dat hier de rollen worden omgedraaid, want *Recht voor allen* zag het KNIL als de vijand, in tegenstelling tot de andere drie dagbladen. Het sociaal-democratische dagblad beschouwde de Balinese overval bovendien als een militaire fout van het Nederlands-Indisch leger, omdat het kampement van tevoren niet goed genoeg was verkend. De negatieve houding van *Recht voor allen* inzake het militair ingrijpen in een kolonie is te verklaren aan de hand van hun socialistische ideologie. Nieuwenhuis keerde zich met *Recht voor allen* tegen de liberale ideologie van de vrije handel in Nederlands-Indië. Verder kwam *Recht voor allen* voornamelijk op voor de situatie van de arbeiders die zich benadeeld voelden toen er zoveel aandacht uitging naar de koloniale zaak. Dit kan worden geïllustreerd aan de hand van het volgende citaat dat is opgenomen uit de editie van *Recht voor allen* van 2 september:

Maar zooveel blijkt toch zeker, dat tot hiertoe deze Balineezen zich moedig gedragen hebben. Voor de arbeiders in Nederland is het een zekere steun. Hoe meer onze kooplieden en ambtenaren de handen vol krijgen in Indië, hoe eer de Nederlandse schacheraars met smaad en schande uit Indië worden gejaagd, hoe eer de Nederlandse staat bankroet is door de hoge oorlogskosten, des te eer krijgen de arbeiders hier de handen vrij om eens voor hun eigen bevrijding te kampen.⁶⁰

⁵⁹ Nieuwenhuis, *Recht voor allen*, 'Sociaal Politiek Overzicht', 2 september 1894.

⁶⁰ Ibidem.

Uit het citaat is dus de houding van de sociaal-democraten gebleken die *Recht voor allen* als spreekbuis zagen van hun ideologie. Daarbij illustreert het citaat hoe het dagblad tegen de situatie van de arbeiders aankeek ten tijde van de Lombok-expedities.

De antirevolutionaire krant *De Standaard* ontleende de berichtgeving over het verraad van Lombok uit de *Staatscourant*. In het bericht ‘De catastrophie van Lombok’ werd net als in het *Algemeen Handelsblad*, *Nieuws van den Dag* en de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* de overval van de Balinezen bevestigd. In tegenstelling tot *Recht voor allen*, reageerde *De Standaard* met veel verbazing op het verraad. De krant schrijft: ‘Uit deze schets blijkt wel, dat er onzerzijds geen zweem van boos vermoeden geheerscht heeft; men schijnt een en al *argeloosheid* geweest te zijn. En uit die argeloosheid en ... zorgeloosheid is men wakker geschud door een vreeselijk *bloedbad!*’⁶¹ *De Standaard* redeneerde in lijn met *De Tijd* dat de overval van de Balinezen deed herinneren aan de ‘slechte dagen in Atjeh’. Ook was het antirevolutionaire dagblad een voorstander van hardhandig ingrijpen op Lombok als reactie op de overval. Het blad uitte de vrees voor het verliezen van een deel van het Indonesische Archipel, omdat anders de nationale prestige op het spel zou komen te staan.⁶² Uit de tot dusver geanalyseerde dagbladen bleek de consensus te heersen dat militair ingrijpen noodzakelijk was.

Mobilisatie en discussie: september 1894 – oktober 1894

In alle vier de kranten werd de mobilisatie uitvoerig behandeld. De berichtgeving in de periode van begin september tot aan begin oktober zijn dermate belangrijk dat zij veel inzicht kunnen geven in de motieven die de dagbladen geven voor de represaille van het Nederlands-Indisch

⁶¹ Hoofdredacteur J. A. Wormser, *De Standaard*, ‘De catastrophie van Lombok’, 30 augustus 1894, nummer 6, 896.

⁶² Wormser, *De Standaard*, ‘De catastrophie van Lombok’, 30 augustus 1894.

leger in Lombok. Van Goor schreef dat in deze periode er werd aangezet tot mobilisatie vanwege het besluit door de gouverneur-generaal Van der Wijck. Van Goor noemde een aantal redenen waarom men over ging tot een strafexpeditie op Lombok. Destijds heerste er verslagenheid en gevoelens van gekwetste trots. Ook was er vrees voor de Nederlandse positie op Java, speelden wraakgevoelens een rol en wilde menig krantenlezer iets doen tegen de onderdrukking van de Sassaks in Lombok. De periode van de mobilisatie duurde van 2 september tot en met 16 september.⁶³ In de analyse van de berichtgeving van *Recht voor allen*, *De Standaard*, *De Telegraaf* en het *Algemeen Handelsblad* zal op die periode de focus liggen.

Het *Algemeen Handelsblad* schreef op 2 september over de ‘Toestand op Lombok’. In deze editie zijn enkel van de door Van Goor genoemde motieven voor een ‘wraakactie’ van het Nederlands-Indisch leger naar voren gekomen. Het meest prominente motief die was genoemd, ging over het straffen van de schuldigen van het verraad. Dit kon volgens het *Algemeen Handelsblad* worden bereikt door een algehele onderwerping van heel Lombok. Bovendien speelde het stopzetten van de onderdrukking van de Sassaks op Lombok ook een belangrijk rol, zoals blijkt uit het volgende citaat uit het *Algemeen Handelsblad*:

Te lang reeds werden de Sasaks overgeleverd aan de schandelijke wreedheden der Baliërs. Wie in de Indische couranten voorgekomen brieven uit Lombok leest, zal daaraan wel niet meer kunnen twijfelen. [...] het is de plicht van het Nederlandsche gezag, te volharden en alle krachten in te spannen om die moeielijkheden te overwinnen, opdat het gebouw van Nêerlands macht ook, hecht en sterk, op den Lomboksche bodem verrijze [...].⁶⁴

⁶³ Van Goor, *Imperialisme in de marge*, 42-43.

⁶⁴ Hoofdredacteur Gebroeders Diederichs, *Algemeen Handelsblad*, ‘Toestand op Lombok’, 2 september 1894, nummer 20, 555.

Uit dit citaat is gebleken dat het liberale dagblad zich positioneerde als een voorstander van de mobilisatie van het Nederlands-Indisch leger. De voornaamste drijfveer was de wreedheden van de Balinezen ten opzichte van de Sassaks. Daarnaast heeft het verraad een belangrijke aanleiding gegeven om militair in te grijpen in Lombok. Symptomatisch voor de periode van de mobilisatie zijn de vele oproepen die werden gedaan. Verreweg de belangrijkste oproep die in alle vier de bestudeerde kranten was opgenomen, werd gedaan door een student aan de Leidse hogeschool L. Den Beer Poortugael. Zijn oproep werd in het *Algemeen Handelsblad* voor het eerst opgenomen op 3 september. Hij sprak van een verraad die met een ‘bloedige wraak’ moest worden gewroken. Het dagblad berichtte dan ook: ‘Daarom roept de ondergeteekende zijn vrienden en *allen*, die als vrijwilliger met hem naar Lombok willen optrekken, op om zich bij hem aan te sluiten [...]’.⁶⁵ Ook *De Telegraaf* reageerde op de oproep van Den Beer Poortugael. Deze oproep werd net als in het *Algemeen Handelsblad* volledig geciteerd uit de oorspronkelijke berichtgeving in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*.⁶⁶ Tevens reageerde *De Standaard* positief op de mobilisatie van troepen. In de editie van 4 september werd wederom de oproep van Den Beer Poortugael behandeld. Ook in *De Standaard* werd deze oproep vrij volledig vermeld. Een belangrijk motief dat in het dagblad een rol speelde, was wraak. Het schrijven ‘Slaan wij liever allen de handen ineen om de geleden nederlaag op grootsche wijze te wreken’ is hier exemplarisch.⁶⁷

Een argument tegen de expeditie werd door de socialisten in *Recht voor allen* duidelijk geponeerd. Nadat er al vele oproepen voor mobilisatie in de *De Telegraaf* en het *Algemeen Handelsblad* waren gedaan, berichtte het sociaal-democratische dagblad hierover pas op 14 en 21 september. *Recht voor allen* uitte zich duidelijk negatief ten opzichte van de mobilisatie. In

⁶⁵ Diederichs, *Algemeen Handelsblad*, ‘Nogmaals een oproep’, 3 september 1894, nummer 20, 554.

⁶⁶ A.L. H. Obreen, *De Telegraaf*, ‘Binnenland. Lombok’, 3 september 1894, nummer 610.

⁶⁷ Wormser, *De Standaard*, ‘Binnenland. Lombok’, 4 september 1894, nummer 6900.

de editie van 14 september vermeldde het dagblad dat de kreet ‘Naar Lombok’ tot vervelends toe werd herhaald. In de editie van 21 september ging de berichtgeving uitvoeriger over de oproep van Den Beer Poortugael. Die dag reageerde *Recht voor allen* kritisch op de terminologie van ‘verraad’ met betrekking op Lombok. Als reactie op een opmerking van een oud-generaal Van der Schrieck schreef *Recht voor allen* het volgende:

Zou deze generaal niet goed hebben gedaan met er een tevens aan te herinneren dat wij in de 16^{de} eeuw door verraad, omkoperij van Inlandsche vorsten, vergiftiging, sluipmoord en moord op grote schaal al onze Nederlandsche koloniën hebben gewonnen op Portugal en de Inlandsche grooten?⁶⁸

Middels dit citaat heeft *Recht voor allen* scherpe kritiek geleverd op de inkadering van de Balinese overval in termen van verraad. Het dagblad gaf ook kritiek op het Nederlands kolonialisme in het algemeen met verwijzing naar de toenmalige recente onthulling van het standbeeld voor Jan Pieterszoon Coen. Deze gouverneur-generaal werd door het dagblad een ‘bloedhond’ en een ‘gewetenlooze gouverneur-generaal’ genoemd.⁶⁹ Ten slotte wat de berichtgeving over Den Beer Poortugael betreft, benadrukte *Recht voor allen* op 21 september dat die oproep niet succesvol is gecommuniceerd met de Minister van Koloniën. Uit de berichtgeving is gebleken dat de minister vond dat de koloniale werving tot en met 15 september al voldoende was, en dat het aanbieden van de 230 mannen uit de werving van Den Beer Poortugael overbodig was.⁷⁰

⁶⁸ Nieuwenhuis, *Recht voor allen*, ‘Over het “verraad” op Lombok’, 21 september 1894, nummer 113.

⁶⁹ *Recht voor allen*, ‘Over het “verraad op Lombok’, 21 september 1894.

⁷⁰ Ibidem.

Uit de analyse is gebleken dat *De Telegraaf*, *Algemeen Handelsblad* en *De Standaard* geen bezwaar hadden tegen een tweede expeditie. De achterliggende redenen zijn hierbij tweeledig geweest: wraakgevoelens en het wanbestuur van de Balinezen op Lombok. Deze twee motieven zijn unaniem genoemd door de drie dagbladen. Er was begin september nog weinig aandacht voor een politieke discussie of een tweede expeditie enigszins gerechtvaardigd was. Deze kwestie komt in het volgende gedeelte aan de orde, omdat de politieke discussie in de Eerste en Tweede Kamer kan aantonen hoe het Nederlandse imperialisme op nationale schaal van belang werd geacht.

De discussie over het verdere verloop van de troepenaanwezigheid in Lombok laaide vanaf het midden van september 1894 op. Een belangrijke politieke kwestie waar de vier dagbladen zich op concentreerden, was de plaatsing van Lombok onder Balinees bestuur. *De Standaard* uitte zich voorafgaand aan de politieke discussie in Den Haag kritisch over het plaatsen van een Balinees vorstenhuis op Lombok ten kostte van de Sasaks. *De Standaard* voorzag dat hiermee algehele oorlog met de Balinezen kon worden voorkomen. Dit leidde rond 27 september tot een opening van de onderhandelingen met de Balinezen, zoals blijkt uit het onderstaande telegram uit Batavia: ‘Uit Batavia ontvingen wij het volgende telegram: Volgens gerucht zijn de politieke onderhandelingen met de Baliërs weer geopend, daar de verovering van Mataram en Tjakra Negara zeer moeizaam valt.’⁷¹

In de Eerste Kamer vond een discussie plaats over de gebeurtenissen op Lombok. In zowel *De Telegraaf*, *Algemeen Handelsblad* als *De Standaard* bestond er eensgezindheid over het feit dat de vaderlandse trots door de Balinese overval was gekrenkt. Vanaf midden september tot begin oktober vond er voornamelijk een politieke discussie plaats over het toekomstig beleid op Lombok. Er rees toen de vraag of er moest worden gekozen voor een direct bestuur door de

⁷¹ A.L.H. Obreen, *De Telegraaf*, ‘Lombok’, 27 september 1894, nummer 634.

Nederlanders of een indirect bestuur door het al gevestigde Balinese vorstenhuis. Deze discussie werd voor het eerst genoemd in het *Algemeen Handelsblad* van 19 september. Uit deze editie bleek dat de vergadering van 18 september in de Eerste Kamer zich centreerde rond de opmerking dat de ‘eer onzer wapenen op Lombok krachtig zal worden gehandhaafd’.⁷² Het liberale dagblad nam binnen dit Kamerdebat nog geen positie in.⁷³ *De Telegraaf* vermeldde op 25 september dat in Lombok hardhandig moest worden ingegrepen en verwees tevens naar het handhaven van de ‘eer onzer wapenen op Lombok’⁷⁴ Op 26 september bracht *De Telegraaf* een genuanceerder beeld naar voren over een mogelijk Balinees bestuur waarbij het inheemse vorstenhuis werd gerespecteerd. Daarbij trachtte *De Telegraaf* een beeld te schetsen waarbij met het Balinees vorstenhuis kon worden samengewerkt. Volgens het dagblad diende er rekening te worden gehouden met de ‘speciale verhouding’ op Lombok tussen de Sasaks en de Balinezen. Het mogelijke politieke beleid dat door een militaire expeditie teweeg kon worden gebracht, was dat zowel de Sasaks als de Balinezen onder hun eigen vorsten konden worden geregeerd. Een citaat uit *De Telegraaf* die een toekomstbeeld schetste van een ideaal bestuur op Lombok is: ‘Ook wanneer we eerlang meester zullen zijn op Lombok, moet er een regeling komen waarbij op de belangen van beiden onderdeelen der bevolking wordt gelet.’⁷⁵ *De Standaard* bracht op 26 september naar voren dat met rechtstreeks bestuur vanuit Nederland er geen sprake zou zijn van annexatie, omdat de bevolking daar zou worden beschermd tegen mogelijk wanbestuur.⁷⁶ In *De Standaard* werden ook de Sasaks gezien als veroorzakers van het gepleegde verraad, omdat zij het oneens waren dat slechts alleen de Balinezen werden gezien als de rechtmatige bestuurders. Een belangrijk nieuwsfeit dat *De Standaard* als oorzaak van de

⁷² Diederichs, *Algemeen Handelsblad*, ‘Binnenland. Eerste Kamer’, 19 september 1894, nummer 20, 570.

⁷³ *Algemeen Handelsblad*, ‘Binnenland. Eerste Kamer’, 19 september 1894.

⁷⁴ A.L. H. Obreen, *De Telegraaf*, ‘Binnenland. Nieuwstijdingen. Lombok’, 25 september 1894, nummer 632.

⁷⁵ *De Telegraaf*, ‘Binnenland. Tweede Kamer. Overzicht’, 26 september 1894, nummer 633.

⁷⁶ Wormser, *De Standaard*, ‘Staten-Generaal. Zitting van heden’, 26 september 1894, nummer 6, 919.

Balinese overval aanstipte, was de wijziging dat de Sasaks wél door hun eigen bestuurshoofden konden worden geregeerd.⁷⁷

Het *Algemeen Handelsblad* en *Recht voor allen* kwamen met de meest uitgesproken meningen naar voren. In de edities van 2 en 3 oktober schreef het liberale dagblad uitvoerig over de mogelijkheden voor direct of indirect bestuur in Indië. De heer Cremer, de oud-minister van Koloniën van de Tweede Kamer, was ervan overtuigd dat er moest worden afgestapt van direct bestuur. Het *Algemeen Handelsblad* prees in eerste instantie het principe dat de koloniale vorsten moesten worden gerespecteerd. Het dagblad was er stellig van overtuigd dat wanneer de bevolking van een kolonie werd bedreigd, er wél mocht worden ingegrepen door over te gaan op een uitbreiding van direct bestuur onder Nederlands gezag. Ook bestond het argument van het *Algemeen Handelsblad* dat direct bestuur geen schadelijke invloed had op de staatskas. Via een begroting werd er verwacht dat de uitgaven aan direct bestuur konden worden beperkt.⁷⁸ In de editie van 3 oktober van het liberale dagblad werd er voortgebouwd op het argument dat direct bestuur beter is dan het handhaven van het Balinese vorstenhuis. Er werd gedurende het betoog gesproken van een pacificatie van Lombok met oog voor direct bestuur op de lange termijn. Het onderstaande citaat laat zien dat het gepleegde verraad van de Balinezen de Nederlandse regering een motief heeft gegeven om over te gaan van indirect naar direct bestuur:

Maar de val van het Lomboksche vorstenhuis zal geen onrust teweegbrengen bij andere vorsten, omdat zij weten zullen dat van onze zijde het onmogelijke beproefd is, omdat vorstenhuis te handhaven; dat wij op 25 Augustus gedwongen zijn geweest den strijd

⁷⁷ *De Standaard*, 'Staten-Generaal. Zitting van heden', 26 september 1894.

⁷⁸ Gebroeders Diederichs, *Algemeen Handelsblad*, 'Direct en indirect bestuur in Indië. I', 2 oktober 1894, nummer 20, 583.

tegen dat vorstenhuis op te nemen, en dat zijn val slechts het gevolg zal zijn van de verraderlijke overvaling onzer troepen.⁷⁹

Uit de bewoordingen van het *Algemeen Handelsblad* is duidelijk geworden dat de argumenten voor- of tegen direct bestuur van minder belang waren dan het wraaknemen op de Balinezen. Op 30 september reageerde *Recht voor allen* wederom met een kritische noot op de militaire strafexpeditie van het Nederlands-Indisch leger. Het sociaal-democratisch dagblad uitte felle kritiek op 'het redden van de eer onzer wapenen op Lombok'. Daarbij spreekt het dagblad van de 'beschavende' rol van Nederland in haar koloniën. Het argument van *Recht voor allen* luidde kritisch over de betrokkenheid van Nederland in Nederlands-Indië, namelijk dat het de Nederlanders ging om de koffie, peper en nootmuskaat. *Recht voor allen* probeerde zich in deze editie af te zetten tegen de regerende burgerij en sprak daarbij van de exploitatie van de Nederlandse koloniën. Het onderstaande citaat illustreert de vijandelijke houding van *Recht voor allen* ten opzichte van de regerende klasse:

De arbeiders in Nederland zijn de Sasaks van deze streken en zij zuchten allen onder uwe onderdrukking, onder uwe verraderlijke Balineezenheerschappij! U moet niet de Sasaks van Nederland willen gebruiken om kwansuis⁸⁰ de Sasaks in Indië te steunen en om in werkelijkheid uw handelswaren in veiligheid te brengen.⁸¹

Uit het citaat is sterk de politieke kleur gebleken van *Recht voor allen* die het opnam voor de Nederlandse arbeiders. In het bijzonder keerde *Recht voor allen* zich tegen de 'bezittelijke klasse' zoals de bankiers en handelaren.

⁷⁹ *Algemeen Handelsblad*, 'Direct en indirect bestuur in Indië. II (Slot.)', 3 oktober 1894, nummer 20, 584.

⁸⁰ Kwansuis betekent zoveel als schijnbaar.

⁸¹ Nieuwenhuis, *Recht voor allen*, 'Wolven', 30 september 1894, nummer 117.

Over het algemeen vonden alle dagbladen behalve *Recht voor allen* dat de ‘eer onzer wapenen op Lombok’ moesten worden gehandhaafd. Dit was volgens hen noodzakelijk om de nationale prestige van Nederland te behouden. *Recht voor allen* viel het meeste op door hun kritiek op het politieke en militaire beleid van de Nederlandse regering. Ingrijpen in Lombok was volgens hen een taboe.

Conclusie

In dit hoofdstuk zijn de uitgangspunten van *De Telegraaf*, *De Standaard*, *Algemeen Handelsblad* en *Recht voor allen* uiteengezet. Dit is gedaan door de berichtgeving van deze dagbladen te analyseren vanaf het moment dat het *Nieuws van den Dag* het telegram over de Balinese overval aan het Nederlandse publiek toonde. Het is gebleken dat de meeste dagbladen zich pro-Nederlands opstelden. Dit wil zeggen dat drie van de vier geanalyseerde dagbladen zich schaarden achter het koloniale beleid van de regering. Dit beleid hield de beëindiging van het bestuur van het Balinese vorstenhuis in, inclusief die van de Radja van Lombok. Tevens zagen het *Algemeen Handelsblad*, *De Standaard* en *De Telegraaf* het doel van de militaire strafexpeditie als legitiem. Daar tegenover stond *Recht voor allen* die kritisch was over het eigenlijke doel van de expeditie en van mening was dat het de Nederlandse burgerij alleen ging om het behoud van de handel op het Indonesische Archipel. Ondanks het verzuilde perslandschap reageerden de meeste dagbladen dus op dezelfde wijze op de Balinese overval. Deze overval werd gezien als een verraad en tevens als een inbreuk op de Nederlandse prestige als koloniale machthebber. Maar heeft dit ook betekend dat Nederland zich in de loop van de expeditie daadwerkelijk begon te gedragen als een imperialistische macht?

Hoofdstuk 3 Tussen kolonialisme en imperialisme? Nederland als imperiale macht?

In het vorige hoofdstuk is de suggestie gewekt dat het gros van de Nederlandse dagbladen op dezelfde pro-Nederlandse lijn zaten met betrekking tot het buitenlandse koloniale beleid. Dit acht ik als een bijzonder fenomeen, omdat in het binnenland de verzuiling van de dagbladpers omtrent de kiesrecht kwestie voor veel verdeeldheid zorgde. Rooij heeft beargumenteerd dat de politieke, sociale en kerkelijke strijd bepalend zijn geweest voor de Nederlandse dagbladstructuur. Kenmerkend hiervoor was de nauwe band tussen partijleiders en de door hen opgerichte kranten. Zo had Troelstra het socialistische *Het Volk*, Kuiper de antirevolutionaire *De Standaard* en Vermeulen de katholieke *De Tijd*.⁸² De constatering dat het leeuwendeel van de geanalyseerde Nederlandse dagbladen op één lijn zaten met betrekking tot de motivatie en de doelen achter de expeditie, betekent nog niet dat er sprake is geweest van Nederlands imperialisme. Met het reeds gegeven begrippenkader aangaande het moderne imperialisme zal er in dit hoofdstuk de belangrijkste periode in de nieuwsvoorziening worden geanalyseerd. Deze zal gaan over de verovering van Lombok tot en met de ontvangst van generaal Vetter in Amsterdam. Het wordt veruit als de belangrijkste periode geacht, omdat volgens de literatuur in dit tijdsbestek de omslag heeft plaatsgevonden in het denken over Nederland als imperialistische macht.

De receptiegeschiedenis: midden oktober 1894 – 6 juni 1895

In deze paragraaf wordt er een langere periode in ogenschouw genomen, namelijk die van midden oktober 1894 tot en met 6 juni 1895. Ook zal er aandacht worden geschonken aan hoe de dagbladen reageerden in de aanloop naar de overwinning op Lombok. Centraal hierbij staan

⁸² Rooij, *Kranten*, 81-87.

de reacties van de Nederlandse dagbladen op het militaire en politieke beleid achter de expeditie. Op 10 oktober 1894 bracht *De Telegraaf* een exemplarisch artikel uit over de feiten die recentelijk aan de Nederlandse en Indische dagbladen bekend waren gemaakt. Zo schreef het blad:

Nu de laatste mail tal van bijzonderheden heeft gebracht aangaande den overval, houden ook enkele bladen hier te lande, op het voorbeeld der Indische pers, zich bezig met de vraag, of het verraad niet te voorkomen ware geweest. Het is die vraag, die met telkens meer kracht om een antwoord roept en die, naar *De Standaard* opmerkt, beantwoord worden *moet*, ook al gevoelt men, dat haar beantwoording een schaduw werpen kan over de houding van officieren, die men zoo gaarne om hun heldenmoed niets dan een warm saluut hadde gebracht.⁸³

In dit citaat merkten zowel *De Telegraaf* als *De Standaard* op dat er een opinie moest worden gevormd over het gevoerde beleid omtrent de Lombok-expeditie. De vraag in hoeverre het verraad al dan niet te voorkomen was geweest, vormde een belangrijk aspect in de discussie over het beleid achter de expeditie. In het artikel van *De Telegraaf* werden enkele personen genoemd die verantwoordelijk waren geweest voor het verloop van de expeditie zoals Controleur Lieftrinck en generaal Vetter. Wat echter voor het dagblad nog meer voorop stond, was het straffen van de schuldigen van het verraad. Hierbij hield *De Telegraaf* ondanks de uitgebreidere berichtgeving over de dagen over het verraad nog steeds vast aan het gecreëerde vijandbeeld aangaande de Balinezen. In *De Standaard* van 10 oktober werd er een meer uitgesproken mening naar voren gebracht. Er werd namelijk gesteld dat het militaire beleid had gefaald, omdat de officieren op het hoofdkwartier al van tevoren door brieven werden geïnformeerd over een mogelijk verraad.⁸⁴ Dit gegeven wordt tegenwoordig bevestigd door

⁸³ A. L. H. Obreen, *De Telegraaf*, 'Binnenland. Nieuwstijdingen. Lombok', 10 oktober 1894, nummer 647.

⁸⁴ J. A. Wormser, *De Standaard*, 'Lombok', 10 oktober 1894, nummer 6931.

Van Goor die constateerde dat de samenzwering van de Balinezen niet onopgemerkt was gebleven. Zo hadden generaal Vetter en koloniale bestuurder Dannenbargh tweemaal een onderzoek naar de geruchten over een mogelijke overval laten instellen.⁸⁵ Het volgende citaat uit diezelfde *De Standaard* heeft aangegeven hoeveel waarde het dagblad hechtte aan het behoud van Nederlands-Indië:

Dan hadde van Oost tot West de mare door onze Indische bezittingen geklonken, dat de eenmaal zoo machtige Compagnie smadelijk van Lombok was verdrevenl en wat van zoo iets de gevolgen hadden kunnen zijn, begrijpt ieder, die weet, met wat geringe macht dat groote bezit overzee moet worden beveiligd.⁸⁶

Er heerste dus een zekere angst voor een mislukte militaire interventie in Lombok. De angst voor een verlies in Lombok past bij de observatie die Locher-Scholten heeft gemaakt aangaande het *reluctant imperialism*. Deze fase in het Nederlands moderne imperialisme omschreef de historica als onwillig imperialisme, omdat er werd gevreesd dat de expeditie zou eindigen in een uitzichtloze oorlog, zoals de tweede Atjeh-oorlog.⁸⁷ *De Standaard* uitte zich vrij radicaal door het volgende te stellen: ‘En hoe roemrijk te expeditie onder generaal Vetter ook moge eindigen [...] hoe fier straks de Nederlandsche driekleur van de poeris op Lombok wapperen moge, - wie onzerzijds aan den moord op 25 en 26 augustus mede schuldig staan moeten worden

⁸⁵ Van Goor, *Imperialisme in de marge*, 41.

⁸⁶ J.A. Wormser, *De Standaard*, ‘Lombok’, 10 oktober 1894, nummer 6931.

⁸⁷ Locher-Scholten, ‘Dutch expansion in the Indonesian archipelago around 1900 and the imperialism debate’, 95. Voor een deel van de berichtgeving over de angst voor een ‘tweede Atjeh’ in het bronnencorpus, zie onder andere: *De Telegraaf*, ‘Binnenland. Nieuwstijdingen. Lombok’, 3 september 1894, nummer 610; *De Telegraaf*, ‘Binnenland. Lombok’, 5 september 1894, nummer 612 en *De Standaard*, ‘Binnenland. Lombok’, 22 november 1894, nummer 6968.

gestraft.⁸⁸ De vraag wie de schuldigen waren geweest aan het verraad is voor *De Standaard* de belangrijkste vraag voor de gehele natie.⁸⁹

Het *Algemeen Handelsblad* vermeldde op 12 oktober dat er enkele Nederlandse dagbladen, waaronder *De Standaard*, zich een mening hadden gevormd over het beleid van de Nederlandse en Indische regering. Het *Algemeen Handelsblad* hield zelf meer distantie in het vormen van een eigen mening over het gevoerde beleid en wilde het officiële onderzoek van de Nederlandse regering afwachten. Uit de geciteerde woorden uit het katholieke blad *De Tijd*, die zijn overgenomen door het *Algemeen Handelsblad*, is gebleken dat de Lombok-expeditie kan worden gekenmerkt als een vorm van preventieve bezetting. Bovendien zal uit de volgende bewoordingen van het liberale dagblad duidelijk worden dat er sprake was van een consolidatie van het reeds bestaande koloniale rijk:

‘Wist men dan volstrekt niet met welk volk men te doen had?’, vraagt het blad [*sic*]. Hebben dan de bloedige oorlogen met Bali en Atjeh, heeft geheel onze koloniale geschiedenis – een geschiedenis van meer dan drie eeuwen – onzen Nederlandschen ambtenaren en hoofdofficieren niet geleerd, dat men in den oorlog op geen goede trouw of ridderlijkheid van Indische vorsten en volken kan rekenen [...] evenzeer als de regels van ons Europeesch volkenrecht, hun geheel vreemd zijn?⁹⁰

In het citaat is naar voren gekomen dat destijds de Indische vorsten en de bevolking als anders werden gezien dan de Europeanen. Dit zou betekenen dat de Nederlanders hun koloniale rijk wilde beschermen tegen volkeren die zich anders gedroegen dan zij. De Lombok-expeditie zou in die zin kunnen worden gezien als een bescherming tegen ‘vreemde invloeden’ van buitenaf. Het *Algemeen Handelsblad* vermeldde daarnaast dat het beleid ter bescherming van het

⁸⁸ *De Standaard*, ‘Lombok’, 10 oktober 1894.

⁸⁹ *Ibidem*.

⁹⁰ Gebroeders Diederichs, *Algemeen Handelsblad*, ‘De Pers. Lombok’, 12 oktober 1894, nummer 20, 593.

koloniale rijk met betrekking tot Lombok geheel niet aanwezig was. Er werden volgens het dagblad te weinig voorzorgsmaatregelen genomen om een dergelijke nederlaag van het KNIL te voorkomen. Dit zie ik als een uiting van *preemption*, omdat juist door die voorzorgsmaatregelen de bestaande koloniale invloedssfeer kon worden beschermd. Daarnaast heeft het *Algemeen Handelsblad de Middelburgsche Courant* geciteerd. Daarbij wordt geheel in de lijn van *De Standaard* gedacht, omdat het straffen van het verraad wederom centraal stond. Volgens de *Midd. Ct.* heeft de nationale prestige een gevoelige knak gekregen. De Nederlandse invloed in de Indonesische kolonie ging volgens het dagblad steeds meer verloren. Deze invloed was slechts te behouden door 'bloed, ellende en vreeselijk leed'.⁹¹

Imperialisme in de marge?

De verovering van eerst Mataram en later Tjakra Negara vond plaats op respectievelijk 9 en 18 november 1894. Dit is door de historiografie over het Nederlands imperialisme als een gebeurtenis gemarkeerd die het keerpunt heeft gevormd in het denken over Nederland als imperialistische mogendheid. In een artikel in het *Algemeen Handelsblad* van 4 november 1894 stond de mogelijke oorzaak van het verraad. Daarin werd geschreven dat er in de eerste instantie een contract met de vorst van Lombok werd afgesloten vanwege de gezamenlijke handelsbelangen. Het *Algemeen Handelsblad* maakte zich vooral druk om het wreken van het verraad en was duidelijk op zoek naar de daders. Het dagblad achtte de leden van de Balinese aristocratie (*poenggawa*'s) schuldig aan het verraad.⁹² Dit zou betekenen dat de observaties van Locher-Scholten en Fieldhouse hebben gestrookt met de gebeurtenissen omtrent de Lombok-expeditie, aangezien de aanleiding van de expeditie was veroorzaakt vanuit de periferie in plaats

⁹¹ *Algemeen Handelsblad*, 'De Pers', 12 oktober 1894.

⁹² *Algemeen Handelsblad*, 'Van dag tot dag', 4 november 1894, nummer 20, 616.

vanuit het moederland. Het dagblad achtte de *poenggawa's* via de volgende bewoordingen schuldig:

Het antwoord is reeds gegeven in een der eerste telegrammen: de *poenggawa's*! *Dezen* waren het, wier belangen ernstig bedreigd werden door onze tusschenkomst. Met het door ons ontworpen en door den vorst aangenomen contract zou feitelijk *hun* rijk uit zijn. *Zij* hebben, buiten medewerking van den vorst of van Goesti Djilantik, het complot gesmeed en ten uitvoer gelegd.⁹³

Ook in dit citaat is gebleken hoe belangrijk de eerder gemaakte afspraken met de vorst waren geweest voor het ontstaan van de militaire expeditie. In die zin zou er kunnen worden betoogd dat hier sprake was geweest van de consolidatie van het reeds bestaande Nederlands-Indische rijk. Het begrip *contiguity* kwam in het artikel minder duidelijk naar voren, omdat er niet in werd vermeld in hoeverre de expansie werd gedaan vanuit een aangrenzend gebied. Tevens bleek uit de editie van het *Algemeen Handelsblad* dat generaal Vetter niet werd gezien als schuldig aan de escalatie van de militaire expeditie. Zo trad Vetter volgens de krant op namens het vaderland en hoopte het dagblad dat het *Wilhelmus* spoedig in de veroverde stad Tjakra Negara zou spelen.⁹⁴ Het *Algemeen Handelsblad* schreef op 16 november meer over het beleid in Lombok. Het dagblad ontleende voor hun eigen beeldvorming over het tot dusver gevoerde beleid informatie van de antirevolutionaire *De Nederlander*. Het *Algemeen Handelsblad* kwam hiermee tot de conclusie dat het aan militair beleid in Lombok niets ontbrak. Dit wees het dagblad vooral toe aan de koloniale bestuurder Dannenbargh die generaal Vetter geruststelde over de situatie op 25 augustus 1894. Daarbij geloofde Dannenbargh niet dat een aanval op het

⁹³ *Algemeen Handelsblad*, 'Van dag tot dag', 4 november 1894.

⁹⁴ *Ibidem*.

bivak te Tjakra Negara mogelijk was. Volgens het liberale dagblad was het tot dusver gevoerde beleid tot aan de Balinese overval het best gevoerde beleid.⁹⁵

Een andere krant die inging op het politieke beleid aan Nederlandse zijde was *De Standaard*. De krant viel op door hun uitgebreide aandacht aan de Lombok-nota. Dit waren de inlichtingen over de Lombok-expeditie die werden verschaft door de minister van Koloniën. Hierin werd geschreven over de betrokkenheid van Goesti Jelantik bij het verraad. Uit *De Standaard* van 9 november bleek dat Jelantik op 8 juni 1894 zijn trouw zwoer aan de Nederlands-Indische regering. Dit was in de tijd toen de Nederlands-Indische regering besloot de eerste Lombok-expeditie te starten. Later in het rapport van de Minister van Koloniën werd duidelijk dat er onderzoek was verricht naar de stemming onder de Balinese bestuurshoofden én de *poenggawa*'s. Zo schreef *De Standaard* dat de dag vóór de Balinese overval Goesti Jelantik nog niets vermoedde. De Lombok-nota bevatte ook een belangrijke aanwijzing dat de Balinezen mogelijk een aanval wilde plegen op één van de drie kampementen. Het was de kapitein van de infanterie Schmidthamer die de toenmalige generaal Van Ham had gewaarschuwd voor mogelijk gevaar. Op aanraden van Schmidthamer kon het KNIL zich beter terugtrekken richting Mataram. Volgens *De Standaard* was het leger waakzaam en op iets ernstigs voorbereid.⁹⁶ Het is opvallend dat in de nota nog geen uitspraken werden gedaan over een gebrek aan Nederlands beleid. Het hoofddoel van de expeditie blijkt uit de nota niet alleen de verovering van het bolwerk van Tjakra Negara te zijn. Het sluitstuk van de nota gaf een belangrijke motivatie voor het gevoerde beleid. Deze motivatie was geheel in tegenspraak met het Verdrag van 1843. Het dagblad schreef hierover:

⁹⁵ *Algemeen Handelsblad*, 'De Pers. Beleid in Lombok', 16 november 1894, nummer 20, 628.

⁹⁶ J.A. Wormser, *De Standaard*, 'Binnenland. Lombok', 9 november 1894, nummer 6, 957.

Bij de beoordeling van het in deze gevolgde beleid, mag niet uit het oog verloren worden dat de Hindoe-Baliërs het wettig gezag op Lombok vertegenwoordigen en dat het doel der expeditie niet alleen was handhaving van ons gezag als suzerein (*soeverein*), maar ook om een einde te maken aan den onhoudbaren toestand, die in een deel van *ons grondgebied* [mijn cursivering] heerschte en die een groot deel der aldaar wonende bevolking met ondergang bedreigde.⁹⁷

Dit citaat heeft net als het artikel in het *Algemeen Handelsblad* het principe van *preemption* het beste weergegeven, omdat er werd gesproken over de handhaving van het Nederlandse gezag, waarbij het Hindoe-Balinese bestuur verantwoording zou moeten afleggen bij de Nederlands(-Indische) regering. Ook blijkt uit het citaat dat er een inbreuk was gemaakt van het contract dat in 1843 met de Radja was afgesloten. *De Standaard* gaf nog meer prijs over de denkbeelden van de Nederlands-Indische regering over de doelen achter de expeditie. Zo zou de regering liever een andere vorst zien regeren die hen toestond te mogen ingrijpen.⁹⁸ Ook *De Telegraaf* ging op 13 november in op de Lombok-nota. Dit dagblad bracht Jelantik veel explicieter naar voren als de schuldige van het verraad, terwijl *De Standaard* betoogde dat de leenman niet direct schuldig was geweest aan het gepleegde verraad. Volgens *De Telegraaf* was hier sprake van een ‘staatkundige fout’. Het dagblad merkte ook op dat in elk geval generaal Vetter niet als de schuldige mocht worden aangewezen.⁹⁹

Het socialistische blad *Recht voor allen* kwam tevens met zijn oordeel over het beleid achter de expeditie. Het artikel was geschreven na de overwinningen op Mataram en Tjakra Negara. In ‘Uit de Oost. III’ uitte het dagblad zich vrij negatief over de militaire expeditie. De eerdere bewoordingen over de ‘handhaving van de eer der onzer wapenen op Lombok’ werd door de krant nog steeds als negatief beschouwd. Ook ‘Vaderlandsliefde’, ‘nationale eer’ en

⁹⁷ *De Standaard*, ‘Binnenland. Lombok’, 9 november 1894.

⁹⁸ Ibidem.

⁹⁹ A.L. H. Obreen, *De Telegraaf*, ‘Binnenland. Kroniek. Lombok-nota’, 13 november 1894, nummer 681.

‘de heldenrol der Nederlanders in de wereldhistorie’ waren volgens het blad overal gehoord. Het volgende citaat geeft duidelijk blijk van de socialistische tegenzin tegen het behoud van de koloniën via militair geweld: ‘Soldaten moeten er dus zijn, want zonder soldaten geen goedkope koffie, suiker, thee en tabak die duur kunnen worden verkocht op de Eur. markten’.¹⁰⁰ *Recht voor allen* leverde zo een felle kritiek op de kapitalistische maatschappij van Nederland. Belangrijk daarbij vormt de constatering dat *Recht voor allen* van de exploitatie van Indië sprak:

Maar toch komen jaarlijks nog verscheidene honderden gezonde, flink gebouwde jongens hier, om den bourgeois-roofstaat tusschen Oost-Friesland en de Schelde te helpen de Indische volken te exploiteeren en tot opstand te noodzaken [...]. Op Lombok is men al met zoo’n opruiming bezig. In het pas veroverde Mataram lagen volgens de berichten *de straten vol gesneuvelde* Baliërs, aan den ingang wel *zeventig op een hoop!*¹⁰¹

Dat de socialisten middels *Recht voor allen* als spreekbuis tegen de militaire expeditie en de gepaarde doeleinden waren, is via de bewoordingen van het dagblad duidelijk geworden. De vraag is in hoeverre de socialisten hier eigenlijk spreken van Nederlands imperialisme. De ‘vrees voor de inmenging van vreemde mogendheden’ en ‘vrees voor verlies van haar prestige’ waren volgens *Recht voor allen* de belangrijkste oorzaken voor het uittrekken van de troepen macht richting Lombok. Vanwege het feit dat *Recht voor allen* zo een uitgesproken mening bevatte, wordt nog een belangrijk citaat opgenomen: ‘Socialisten, weg met de „koloniale politiek” en haar aanleve, *niet naar de Oost als soldaat*, laat dat, wat Indië betreft, het parool zijn, en laat ons daarvoor zooveel we kunnen, door woord en daad werken. Leve het

¹⁰⁰ Nieuwenhuis, *Recht voor allen*, ‘Uit de Oost. III’, 30 november 1894, nummer 143.

¹⁰¹ *Recht voor allen*, ‘Uit de Oost. III’, 30 november 1894.

socialisme!’¹⁰² Dit citaat heeft naar mijn mening laten zien dat de socialisten duidelijk hebben geprotesteerd tegen de Lombok-expeditie. Het is interessant dat zij spraken van een ‘koloniale politiek’ die door hen was gekenmerkt door economische uitbuiting van Nederlands-Indië. Dat zij niet de term ‘imperialisme’ gebruikten, maar wel enkele kenmerken hadden genoemd van wat wij tegenwoordig onder imperialisme verstaan, acht ik hierbij uiterst interessant.

Tot nu toe schreven de dagbladen vooral over het politieke en militaire beleid, over de doelen van de expeditie en welke personen er achter het verraad zaten. In de volgende paragraaf zal er dieper worden ingegaan op de reacties van de dagbladen na de overwinning op Lombok. Wederom zal de analyse van het moderne imperialisme in de Nederlandse dagbladen worden gesteund door de literatuur.

Inhuldiging van een nieuw tijdperk?

De Standaard kwam op 22 november 1894 met een tekenend voorbeeld van het algemene tijdsbeeld na de Lombok-overwinning. Allereerst werd er hulde gebracht aan het Koninklijk Nederlands-Indisch leger en daarna werd er veel aandacht gewijd aan de trots op de koloniën. Zo schreef het antirevolutionaire dagblad dat ‘Als de Lombokzaak is afgedaan, behoort men niet in de oude fout terug te vallen’. Ook werd er geschreven dat men moest blijven streven naar een uitbreiding van de archipel. *De Standaard* achtte Nederland verder als een belangrijke machthebber op het gebied van koloniale bezittingen.¹⁰³ Twee dagen later nam diezelfde krant een gedicht over de Lombok-overwinning op. Het gedicht creërde een duidelijk vijandbeeld van de Radja, Goesti Jelantik, de Sasaks en de Balinezen. Bovendien bleek uit het gedicht dat er een ongekende trots was op de koloniën, in het gedicht ook wel het *Indisch Rijksgebied* genoemd: ‘Voor onze dappre helden. Klinkt zegepralend ’t lied! Daar zij hun leven stelden voor

¹⁰² Ibidem.

¹⁰³ Wormser, *De Standaard*, ‘Binnenland. Lombok’, 22 november 1894, nummer 6, 968.

't *Indisch Rijksgebied*. 't Gaf rouwe voor die vielen door *Djilantik's* verraad. Maar vreugd moet ons bezielen, nu 't om Victorie gaat!'¹⁰⁴

Op 24 november schreef *De Standaard* tevens over de stemming in de politiek na de Lombok-expeditie. In de politiek was er destijds een duidelijke consensus over het afsluiten van de zogeheten 'Lombok-zaak'. De oud-gouverneur-generaal Pijnacker Hordijk stipte een viertal punten aan waaruit bleek dat de expeditie vanaf september 1894 niet onvermijdelijk was geweest. Het had volgens Pijnacker Hordijk ook anders gekund, omdat de hongersnood van de Balinezen in feite was veroorzaakt door misoogsten in plaats van het wanbestuur van de Radja.¹⁰⁵ Uit het artikel valt op te merken dat na de Lombok-overwinning er weinig ruimte was voor kritiek op het reeds gevoerde beleid. Het *Algemeen Handelsblad* was op 21 november goed gestemd over de Lombok-overwinning en kenmerkte dit als de redding van de eer van het vaderland. Dit dagblad liet meer ruimte voor discussie over het gevoerde politieke en militaire beleid. Uit de opmerkingen van politiek-kamerlid Borgesius bleek dat de expeditie niet onvermijdelijk was geweest. Het militaire beleid moest volgens hem worden aangepast op de militaire sterkte van de Balinezen. Uit het nieuwbericht is ook gebleken dat de Nederlandse regering al eerder tot doel had het eiland Lombok zoveel mogelijk te verkennen door het leger:

Sedert eenige jaren heeft de Regeering door middel van de marine en door stafofficieren van de landmacht, getracht het eiland zooveel mogelijk te doen opnemen, en niet zonder succes. Dat er desniettemin veel ongekend bleef, moet hieraan worden toegeschreven, dat Europeesche ambtenaren niet werden toegelaten.¹⁰⁶

¹⁰⁴ *De Standaard*, 'Ingezonden stukken. Lombok. 21 november 1894', 24 november 1894, 6, 970.

¹⁰⁵ *De Standaard*, 'Binnenland. Kamer-overzicht', 24 november 1894.

¹⁰⁶ Gebroeders Diederichs, *Algemeen Handelsblad*, 'Binnenland. Tweede Kamer. De Indische begrooting', 21 november 1894, nummer 20, 633.

Het citaat laat niet alleen zien dat er dus al eerdere militaire verkenningen door de Nederlands-Indische marine waren uitgevoerd, maar bovendien dat er wederom een inbreuk was gepleegd op het Verdrag van 1843. In artikel 7 van het verdrag stond namelijk dat de Nederlands-Indische regering zich niet op Lombok zou vestigen en ook niet bezig zou houden met de interne administratie van de vorst.¹⁰⁷ In die zin acht ik het logisch dat de Nederlandse en Nederlands-Indische regering nooit een volledig beeld konden krijgen van het eiland, omdat zij simpelweg niet op het eiland werden toegelaten. Een ander kamerlid betoogde dat een uitbreiding van het KNIL noodzakelijk was om de macht in Indië te behouden. Wederom speelde hierbij de drang naar nationale prestige en trots op de koloniën plus het vaderland een belangrijke rol. Om dit te bereiken achtte de Tweede Kamer de uitbreiding van de formatie van het leger noodzakelijk. Ook vond men dat de ‘economische levenskracht van der bevolking kan worden versterkt, hetgeen, met uitsluiting van alle fiscale maatregelen, alleen ten gevolge kan hebben, dat ook de belangen van de schatkist duurzaam veilig zijn.’¹⁰⁸ Dit laatste punt sluit naar mijn mening aan op het economische gewin dat door het Nederlandse imperialisme kon worden behaald. *De Telegraaf* vermeldde op 23 november met name dat er veel trots was op het vaderland en op de behaalde overwinning in Lombok. Dit dagblad bracht duidelijk één van de kenmerken van het moderne imperialisme naar voren, namelijk die van het missiebesef. Volgens *De Telegraaf* bleek vooralsnog het belangrijkste motief achter de expeditie het stopzetten van de verdrukking onder de Sasaks. Het verraad werd volgens het dagblad gewroken en zorgde bijgevolg voor de bevrijding van ‘de verdrukte Sasaks van hun Balineesch juk’.¹⁰⁹ De dag daarna besprak het dagblad nogmaals de vreugde over de ‘zegepraal te Tjakra Negara’. Uit dit bericht bleek dat *De Telegraaf* voorzag dat de militaire expedities nog niet waren afgelopen, omdat het dagblad

¹⁰⁷ Alfons van der Kraan, *Selaparang under Balinese and Dutch rule: a history of Lombok 1870-1940* (Canberra, 1976) 348.

¹⁰⁸ *Algemeen Handelsblad*, ‘Binnenland. Tweede Kamer. De Indische begroting’, 21 november 1894.

¹⁰⁹ A.L.H. Obreen, *De Telegraaf*, ‘Binnenland. Nieuwstijdingen. Hulde aan onze Lombok-strijders’, 23 november 1894, nummer 691.

stelde dat er in de toekomst vaker met tegenstand van de moderne repeteergeweren moest worden omgegaan. Ook citeerde het overwegend liberale dagblad de *Kölonische Zeitung* de tekst onder het opschrift ‘De overwinning op Lombok’. Deze luidde: ‘Generaal Vetter is de held van den dag en de populairste man van Nederland...’¹¹⁰

Niet alleen tijdens de begindagen van de tweede Lombok-expeditie maar ook ná de expeditie werd het beleid bediscussieerd. De discussie die een belangrijke rol speelde in het gedrag van de Nederlandse regering ten aanzien van Lombok is via enkele nieuwsberichten naar voren gekomen. Op 12 december 1894 sprak het *Algemeen Handelsblad* over de implicaties van indirect of direct bestuur op Lombok. In het nieuwsbericht werd genoemd dat Nederland sinds 1597 een aanspraak had gemaakt op het eiland. Het dagblad noemde dat er werd nagedacht over de invoering van indirect bestuur of rechtsstreeks bestuur door de Nederlanders. Volgens het artikel zou indirect bestuur, gezien de moeilijkheden tijdens de Lombok-expeditie, geen goede oplossing zijn. Rechtsstreeks bestuur werd noodzakelijk geacht. Het volgende citaat is sprekend voor de houding van de Nederlandse regering ten opzichte van het bestuur in Lombok:

Veel beter is het thans in te grijpen in die streken, daar de omstandigheden er gunstig voor zijn. Als men nu wat militair vertoon daar maakt, waarvoor de west-moesson juist geschikt is, zal het volk spoedig begrijpen, dat het ’t best is zich thans naar ons bestuur te schikken. Wij moeten de gelegenheid om een zuiveren toestand te brengen op Lombok en Bali niet laten voorbijgaan.¹¹¹

Ik beargumenteer dat het citaat kan aantonen dat er sprake was van een militaire strategie van preventieve bezetting ter bescherming van het reeds veroverde koloniale rijk. Het ‘maken van

¹¹⁰ *De Telegraaf*, ‘Binnenland. Nieuwstijdingen. Lombok’, 24 november 1894, nummer 692.

¹¹¹ Gebroeders Diederichs, *Algemeen Handelsblad*, ‘Lombok en Bali’, 12 december 1894, nummer 20, 654.

militair vertoon' wijst op het gedrag dat noodzakelijk werd geacht om de Nederlandse koloniale macht uit te breiden. Net zoals de mening van *De Standaard* wees het *Algemeen Handelsblad* dus op de noodzakelijke uitbreiding van het Indonesische archipel. Dit past in de ontwikkeling die Locher-Scholten heeft geschetst in haar essay over het Nederlands moderne imperialisme. Zij heeft beargumenteerd dat vooral na de overwinning van Lombok én de succesvolle hervatting van de Atjeh-oorlog in 1896 het militaire beleid ten aanzien van de buitengewesten volledig werd aangepast.¹¹² Tevens was dit militaire beleid slechts een onderdeel van de vele andere factoren die hadden bijgedragen aan de opbouw van Nederland als een imperialistische machthebber, waaronder de culturele factor. Het gevoel van plichtsbesef of missiebesef valt aan te tonen in een schrijven van het *Algemeen Handelsblad* op 17 december. De berichtgeving was gebaseerd op een Nederlands-Indische *Deli-Courant*. Het waren vooral de woorden na de hulde en de betuigde steun die sprekend waren voor een omslag in het denken over Nederland als imperialistische macht. Er werd daarin gesproken van een 'Neerlands koloniaal rijk' met het motto '*je maintiendrai*' (ik zal handhaven). Uit de berichtgeving van het *Algemeen Handelsblad* bleek tevens dat er wellicht een schaamte heerste indien de Lombok-expeditie zou zijn mislukt. Het principe van de bescherming en consolidatie van het Nederlands-Indische rijk werd genoemd via de volgende bewoordingen: 'Dat wij uit het voorgevallene ook de leering geput mogen hebben, dat in Indië de voorzichtigheid steeds gebiedt, met „onvoorziene omstandigheden” rekening te houden.'¹¹³ Bovendien vond het dagblad dat Nederland de roeping had om als westerse mogendheid beschaving te brengen onder de Balinezen. Daarbij had de regering de rol om als morele gids op te treden via het kiezen van een juiste bestuursvorm. Door direct bestuur zag het *Algemeen Handelsblad* dat er een zogeheten

¹¹² Locher-Scholten, 'Dutch expansion in the Indonesian archipelago around 1900 and the imperialism debate', 95.

¹¹³ *Algemeen Handelsblad*, 'Binnenland. De inneming van Tjakra Negara', 17 december 1894, nummer 20, 659.

pacificatie van Lombok kon optreden. Ten slotte haalde het liberale dagblad de beruchte woorden van J.P. Coen aan, 'Ende desespereert niet' (wanhoop niet!).¹¹⁴

In dit stadium van de analyse kan er worden gesteld dat er onder de meeste dagbladen een consensus heerste over de positieve impuls die de Lombok-overwinning teweeg bracht. Net als de vele reacties op de Balinese overval waren de reacties na de overwinning sterk emotioneel gekleurd. Vaderlandse trots en hulde aan het Nederlands-Indische leger werden veelvuldig vermeld. Ook kwamen economische motieven, het missiebesef, de prestigedrang en de voortzetting en het behoud van het gehele Nederlands-Indische rijk in alle berichtgeving van de dagbladen naar voren. Daarbij is voor een groot deel aangetoond dat naarmate de expeditie vorderde en toeliep naar de uiteindelijke overwinningen op Mataram en Tjakra Negara, er een duidelijke bevestiging plaatsvond van de positie van de Nederlands(-Indische) regering als koloniale machthebber. Wanneer het slotstuk van de expeditie in de Nederlandse dagbladen is geanalyseerd, zal er worden begonnen met de conclusie van de algehele thesis. In de volgende paragraaf zal de receptiegeschiedenis rond het einde van de expeditie worden onderzocht.

Het einde van de expeditie

Van Goor heeft een uiterst betwistbaar punt bemerkt, namelijk het feit dat Nederlandse tijdgenoten niet vonden dat de regering imperialistisch was, omdat de uitbreiding van het Indonesische archipel niet opzettelijk was gepland. Zoals de aanleiding van de expeditie heeft aangetoond, zou er kunnen worden beweerd dat Nederland betrokken raakte bij de invloedssfeer van de Radja door toedoen van de inheemse bevolking. Ik beargumenteer dat op deze manier er over het hoofd wordt gezien dat er in de Nederlandse dagbladen veelvuldig werd gesproken over het in Lombok gevoerde beleid. Het beleid dat zowel door de Nederlandse als

¹¹⁴ *Algemeen Handelsblad*, 'Binnenland', 17 december 1894.

Nederlands-Indische regering werd uitgevoerd, werd door de berichtgeving heen regelmatig aan de kaak gesteld.

De laatste twee paragrafen van dit hoofdstuk zullen ingaan op de receptiegeschiedenis van de kranten tegen het einde van de expeditie. De periode die zal worden behandeld, loopt van eind december 1894 tot en met het begin van juni 1895. Het gekozen beginpunt is niet arbitrair, want het was pas rond eind december dat men uitvoeriger over de inneming van Tjakra Negara berichtte. *De Telegraaf* sprak op 27 december over de onvermijdelijkheid van het invoeren van rechtsstreeks bestuur van het Nederlandse gezag. Uit de berichtgeving is gebleken dat de Sasakse bestuurshoofden geen weerstand meer konden bieden én dat het Balinese vorstenhuis was gevangengenomen. Er werd enkel gesproken over de mogelijkheid van direct bestuur en daarmee achtte *De Telegraaf* de discussie over direct of indirect bestuur overbodig. Het bestuurlijke toekomstbeeld van de Nederlandse regering komt in het volgende citaat naar voren:

[...] en tevens mag men na de te Boeileleng opgedane ondervinding aannemen dat de in Nederlandsche onderdanen te herscheppen Baliërs, handelbaar zullen blijken. Alleen van de Sassaks valt dit tot zekere hoogte te betwijfelen, doch meer bepaaldelijk in den zin dat op hen een streng politietoezicht zal moeten worden gecreëerd.¹¹⁵

Hieruit is dus gebleken dat er een duidelijk toekomstbeeld werd geschetst over de invulling van de koloniale verworven macht door de Lombok-overwinning. Verder vermeldde *De Telegraaf* dat Nederland na de overwinning haar soevereiniteit op het archipel had bevestigd. Daarnaast bleek uit het artikel dat er vele militaire en niet-militaire middelen tijdens de expeditie werden gebruikt. Kuitenbrouwer en Schaper noemden deze een onderdeel van het moderne

¹¹⁵ A.L.H. Obreen, *De Telegraaf*, 'Binnenland. Nieuwstijdingen. Lombok. De schatten van Lombok', 27 december 1894, nummer 752.

imperialisme. Mijns inziens heeft dit wel een onderdeel gevormd die heeft geleid tot de overwinning en was tot dusver instrumenteel van aard, maar dit aspect was veruit niet de belangrijkste factor in de vorming van het Nederlandse moderne imperialisme. Zo acht ik het veel interessanter om naar de achterliggende ideologie of denkbeelden te kijken van de Nederlands(-Indische) regering. Zo stond tevens in *De Telegraaf* dat ‘Van den oudste tijden af bepaalt het oorlogsrecht, dat de overwonnene het gelag moet betalen. De meest *beschaafde volken* [mijn cursivering] eischen oorlogsschatting.’¹¹⁶ Hieruit zou er kunnen worden afgeleid dat het Nederlandse denkbeeld achter de expeditie kan worden gekenmerkt als de uitvoering van een beschavingsmissie.

In een ander artikel schreef het *Algemeen Handelsblad* over de politieke toestanden in Indië. De politicus Van Vlijmen beweerde destijds dat de politieke toestanden op het archipel zorgwekkend waren. Hij kwam tot de conclusie dat de toestanden in Lombok nog ‘onze bijzondere aandacht vereischen’.¹¹⁷ Het liberale dagblad was het niet eens met deze conclusie van de politicus. Het *Algemeen Handelsblad* vond namelijk dat de situatie op het Indonesische archipel in vergelijking met vorige jaren niet achteruit was gegaan, maar juist was verbeterd. Samenvattend zag het dagblad de toestand op Lombok niet zorgelijk. Een belangrijke formulering van het *Algemeen Handelsblad* aangaande de versterking van het Nederlands gezag is in dit onderzoek opgenomen. Uit het volgende citaat zal duidelijk worden dat de politieke toestand op Lombok en Bali als positief werden beschouwd:

Integendeel: de schitterende en afdoende overwinningen, dáár behaald, zullen zeker een voor ons gezag gunstigen indruk maken op andere deelen van Indië, in de eerste plaats op het nabijgelegen Bali, waar de vorsten niet licht zullen vergeten dat zij die zich tegen

¹¹⁶ *De Telegraaf*, ‘Binnenland’, 27 december 1894.

¹¹⁷ Gebroeders Diederichs, *Algemeen Handelsblad*, ‘De politieke toestanden in Indië’, 25 december 1894, nummer 20, 667.

het Gouvernement [regering] verzetten, gelijk die van Boeileeng vroeger, Lombok thans, hun ondergang te gemoet gaan.¹¹⁸

Dit heeft volgens het *Algemeen Handelsblad* dus te maken gehad met de Lombok-overwinning en werd gekarakteriseerd als een versterkt vertrouwen in het militaire vermogen van het Nederlands-Indische leger. De laatste alinea van het nieuwbericht vermeldde bovendien dat ‘Het optreden van de krijgsmacht op Lombok ons vertrouwen op de toekomst van Indië [heeft] verhoogd.’¹¹⁹ In dit opzicht valt de versnelde expansie naar de Indische gebieden buiten Java en Batavia te verklaren via een hernieuwd vertrouwen in het Nederlands-Indische leger.

In de berichtgeving van *De Standaard* van 29 en 31 december werd het missiebesef in combinatie met hun antirevolutionaire ideologie zichtbaar. Op 29 december legde het dagblad de nadruk op het beleid om ‘*de christelijke zending niet achtertestellen bij de Mohamedaansche propaganda*’.¹²⁰ Uit deze zin is duidelijk geworden dat *De Standaard* de verspreiding van het christendom op het archipel belangrijk vond. Als onderdeel van de westerse beschaving voelde Nederland in die zin de plicht om ook de Balinese bevolking ‘beschaving bij te brengen’ via het christelijke geloof. Volgens Locher-Scholten was dit één van de belangrijkste kenmerken van het ethische koloniale beleid 1900, dat onder invloed stond van het Nederlandse calvinisme.¹²¹ Het christelijke missiebesef als onderdeel van het moderne imperialisme kwam explicieter in *De Standaard* van 31 december terug. Zo schreef het dagblad het volgende: ‘Intusschen, ook wij vertrouwen op den invloed, die van Christelijke zijde al meer op de Indische militairen worden uitgeoefend, en dát die invloed zegenrijk werkt, daarvan zijn de

¹¹⁸ *Algemeen Handelsblad*, ‘De politieke toestanden in Indië’, 25 december 1894.

¹¹⁹ *Ibidem*.

¹²⁰ J.A. Wormser, *De Standaard*, ‘Staten-Generaal. Zitting van heden’, 29 december 1894, nummer 6, 998.

¹²¹ Locher-Scholten, ‘Dutch expansion in the Indonesian archipelago around 1900 and the imperialism debate’, 105-106.

bewijzen in overvloed voorhanden.¹²² Ook in dit artikel is de zendingsdrift naar Lombok aan de hand van een cultureel fenomeen te verklaren. Niet alleen wraakgevoelens en gekrenkte nationale trots speelden daarbij een rol, maar dus ook de christelijke religie.

Een dagblad dat in de loop van dit gehele onderzoek een afwijkend standpunt heeft ingenomen, is *Recht voor allen* geweest. Al eerder is beargumenteerd dat vanuit de socialistische ideologie het bezitten van de kolonie op het Indonesische archipel ingaat tegen de principes van het socialisme. De socialisten hebben via *Recht voor allen* een platform gehad waarin zij hun kritiek op het kapitalistische systeem van vrijhandel konden uiten. Het socialistische dagblad blikte in hun editie van 30 december terug op de Lombok-expeditie. De expeditie was geheel ontbonden verklaard. Het dagblad was kritisch op het vergaren van de zogeheten schatten van Lombok. In het paleis te Tjakra Negara werden na de bestorming vele waardevolle eigendommen van de Radja meegenomen richting het bivak. *Recht voor allen* was in het bijzonder kritisch op de ophemeling van generaal Vetter. Hij zou de schatten onrechtmatig hebben veroverd.¹²³

Ondanks de kritiek van de socialisten was het merendeel van de onderzochte dagbladen het erover eens dat de expeditie was gerechtvaardigd. Het was gerechtvaardigd vanwege het wanbestuur van de Radja en de Balinezen. De rechtvaardigingen speelden in de loop van de tijd steeds een minder belangrijke rol. Dit kwam door de vele lof en trots die het Koninklijk Nederlands-Indische leger werden toegezongen. Dit feit werd nogmaals versterkt aan de hand van de berichtgeving door het *Algemeen Handelsblad* in het nieuwe jaar. Op 8 januari 1895 schreef het dagblad over de afgelopen Lombok-expeditie en de verantwoording van mogelijk toekomstige expedities. Alhoewel één beschrijving van het liberale dagblad niet voldoende is om geheel te beweren dat er omstreeks 1900 sprake was van het moderne imperialisme, acht ik

¹²² *De Standaard*, 'Binnenland. Eerste Kamer', 31 december 1894, nummer 6, 999.

¹²³ Nieuwenhuis, *Recht voor allen*, 'Sociaal Politiek Overzicht', 30 december 1894, nummer 155.

de berichtgeving passend bij de literatuur. In de eerste plaats legde het *Algemeen Handelsblad* namelijk het initiatief tot machtsuitbreiding bij de ‘gekoloniseerden’ en werd er geschreven dat:

Wie zich nog herinnert hoe in 1889, toen de Indische dagbladen berichten hadden omtrent de „Lomboksche gruwelen” (als gevolg van de daar nog heersende slavernij), het dagblad *De Tijd* het den plicht achtte van Nederland, als beschaafde en Christelijke staat, „om bij volken, welke het binnen de grenzen van zijn machtsfeer getrokken heeft, de gruwelen van de slavernij te weren en *desnoods met geweld te onderdrukken*” [...].¹²⁴

Uit het geciteerde bericht is dus gebleken dat het dagblad als gevolg van de beschreven wantoestanden in de buitengewesten militaire ging interveniëren. Bovendien werd de reactie vanuit Nederlandse zijde gedreven door het missie- en plichtsbesef om op te treden als een westerse beschaving. Net zoals is gebleken uit *De Standaard* speelde daarbij de christelijke normen en waarden een uiterst belangrijke rol. Uiteindelijk bleek uit het artikel dat er volgens het *Algemeen Handelsblad* geen vrees meer mocht heersen voor het mislukken van toekomstige expedities.¹²⁵ Diezelfde krant bevestigde later een veranderde kijk op het militaire beleid van de Lombok-expeditie. Op 22 en 23 januari bracht de krant namelijk twee belangrijke publicaties uit over het tot dusver gevoerde beleid. De berichtgeving stond beiden onder de titels ‘Het beleid in Lombok’. Deze berichten zijn in bijzondere mate belangrijk geweest, omdat het *Algemeen Handelsblad* zich vanaf dat moment explicieter durfde uit te spreken en een oordeel niet langer wilde uitstellen. Over het militaire beleid zei de krant het volgende:

Wij beweerden destijds en blijven nog steeds beweren, dat zoowel uit een militair als politiek oogpunt, het bezetten dier bolwerken van macht en aanzien een gebiedende eisch der noodzakelijkheid was. Alleen dan, wanneer later mocht blijken dat ten Noorden of ten Zuiden van Mataram en Tjakra-Negara een goed tactisch punt werd

¹²⁴ Gebroeders Diederichs, *Algemeen Handelsblad*, ‘Lombok en Bali’, 8 januari 1895, nummer 20, 680.

¹²⁵ *Algemeen Handelsblad*, ‘Lombok en Bali’, 8 januari 1895.

aangetroffen, geschikt voor bivak en van waar men beide plaatsen beheerschte, zouden wij ons gewonnen geven.¹²⁶

Uit de bewoordingen is gebleken dat het dagblad niet twijfelde aan het militaire beleid van de Nederlandse en Nederlands-Indische regering. Verderop in het artikel werd er gesproken over het vijandbeeld van het Balinese volk. Deze werd als ‘minder beschaafd’ omschreven.¹²⁷ In de volgende kranteneditie werd generaal Vetter een man genoemd waarvoor men eerbied en achting zou moeten hebben. Ook hier werd er niet meer gesproken van een gemis in militair beleid. Daarbij liet het dagblad Nederland ook vergelijken met andere landen zoals Italië, Frankrijk en Engeland – allemaal koloniale machthebbers. De grootste kritiek werd er geuit op de uitspraak dat de Nederlandse regering zich ‘zonder eenige voorzorg in een vreemd land legerde’. Deze uitspraak werd gedaan door het vakkundige militaire blad *Investigatores*. Het is opgevallen dat het *Algemeen Handelsblad* deze beschuldiging van de hand deed door juist het toegenomen zelfvertrouwen sinds de Lombok-overwinning te benadrukken.¹²⁸

De psychologische en emotionele impact van de Lombok-overwinning kwam naar voren in de verering van generaal Vetter op 6 juni 1895. De eerste Lombok-expeditie van 6 juni 1894 tot en met 6 juni 1895 vormde in mijn optiek een afgebakende periode waarin er tot op zekere hoogte een keerpunt in het denken over Nederland als imperialistische machtshebber heeft plaatsgevonden. Deze periode zie ik afgesloten met de ontvangst van generaal Vetter op 6 juni 1895 te Amsterdam. Van Goor heeft vastgesteld dat de expeditie een maand later werd afgerond met de manifestatie op het Malieveld te Den Haag. Daarbij decoreerde Koningin Emma eigenhandig de ‘helden van Lombok’.¹²⁹ Met de zogeheten Vetter-dag van 6 juni 1895 was het

¹²⁶ *Algemeen Handelsblad*, ‘Het beleid in Lombok. I’, 22 januari 1895, nummer 20, 694.

¹²⁷ *Algemeen Handelsblad*, ‘Het beleid in Lombok’, 22 januari 1895.

¹²⁸ *Algemeen Handelsblad*, ‘Het beleid in Lombok. II. (Slot.)’, 23 januari 1895, nummer 20, 695.

¹²⁹ Van Goor, *Imperialisme in de marge*, 62.

precies een jaar geleden dat de eerste Lombok-expeditie plaatsvond. Alle onderzochte dagbladen behalve die van de socialisten namen een pro-Nederlandse houding aan.

Ten slotte kan er via alle vier de dagbladen de laatste episode van de receptiegeschiedenis worden geanalyseerd. Het *Algemeen Handelsblad* was zeer positief over de zogeheten Vetter-dag die te Amsterdam zou plaatsvinden. De redactie schreef, addresserend aan alle Hollandse jongens:

Jongens, Amsterdam, de hoofdstad van het rijk, wenscht den 6den Juni een eeresalut te brengen aan de Koninklijke Marine en het Nederlandsch-Indisch leger. Het wenscht zijn dankbaarheid te toonen aan de mannen, wier zelfopoffering en zelfverloochening de eer der vlag hoog houden... wier krijgsmansdeugden ons tot voorbeeld zijn!¹³⁰

Uit het citaat is gebleken dat de nationale trots op de militaire verworvenheden in Lombok tot een hoogtepunt kwam en daarbij uitmondde in Vetter-dag. Het belangrijkste beeld dat het liberale dagblad van het Nederlandse gezag in Indië wilde schetsen, was van beschavende en ethische aard. Daarbij kenmerkte het dagblad Nederland als de tweede belangrijkste koloniale mogendheid van Europa. Deze rol viel volgens de krant terug te voeren tot omstreeks 1873: ‘Gij zult u dan, beter dan sommige onzer tijdgenoten deden, herinneren dat Atjeh vóór 1873 een land was waar regeeringsloosheid heerschte, waar menschenroof, strandroof, zeeroof aan de orde van den dag waren.’¹³¹ Het plichtsbesef en prestigedrang kwamen als genoemde factoren van het moderne imperialisme dus sterk in de berichtgeving naar voren. Ook stelde het dagblad dat ‘Nooit sinds Insulinde [Nederlands-Indië] geregeerd werd door Nederland, kan met zoo veel warmte een hoezee! worden aangeheven als thans over Nederland’s optreden in

¹³⁰ *Algemeen Handelsblad*, ‘Van dag tot dag. Aan alle Hollandsche jongens’, 26 mei 1895, nummer 20, 817.

¹³¹ *Algemeen Handelsblad*, ‘Van dag tot dag’, 26 mei 1895.

Indië!’¹³² Passend bij citaat acht ik de volgende bewoordingen uit diezelfde krant: ‘Het land van Maurits en De Ruyter groet zijn zonen in de Oost. Het is of Maurits’ veldbanieren, opgehangen in de hoge zaal van Amstel’s oud stadhuis, de huivering onzer geestdrift voelen!’¹³³ Middels het citaat is er een belangrijke verwijzing naar Maurits en Michiel de Ruyter opgenomen. Hiermee werd er door het *Algemeen Handelsblad* een vroegere episode van de koloniale expansie aangehaald. Deze constatering past bij het denkbeeld van Wesseling dat er met het Nederlandse imperialisme niets nieuws onder de zon was geweest.¹³⁴ Hetzelfde dagblad rapporteerde uitgebreid over de komst van generaal Vetter in Amsterdam. De krant schreef voornamelijk over de redding van de eer van het vaderland en de handhaving van het Nederlandse gezag. Het volgende citaat heeft helder gemaakt hoeveel waarde Nederland hechte aan haar prestige en de eigen natie:

De soldaat toonde te zijn de oude Hollandsche jongen van weleer, die trots tegenspoed, die oud-Hollandsche deugd niet verloochende. Dit stemt tot waardeering, tot vertrouwen in de toekomst. Na hetgeen op Lombok gebeurde, zijn onze koloniën *veilig* [mijn cursivering], want men weet dat men kan rekenen op het Indisch leger. Maar die Indische soldaten zijn ook Hollandsche jongens en Lombok heeft geleerd dat als een vijand het Vaderland zou aanvallen, onder de leus „Oranje Boven” elke vreemde indringer zal geweerd worden.¹³⁵

Dit citaat toont mijns inziens goed aan hoe de Nederlandse natie werd opgehemeld na de Lombok-overwinning dat mogelijk kon leiden in een hernieuwd vertrouwen in het Nederlands-Indisch leger. Dit leger was tijdens het falen van de Atjeh-oorlog in 1873 gekrenkt. Via de

¹³² Ibidem.

¹³³ Ibidem.

¹³⁴ Wesseling, ‘Bestond er een Nederlands imperialisme?’, 223.

¹³⁵ *Algemeen Handelsblad*, ‘Generaal Vetter te Amsterdam. In het Paleis voor Volksvlijt (*Vervolg.*)’, 7 juni 1895, nummer 20, 828.

berichtgeving van het *Algemeen Handelsblad* zou kunnen worden beargumenteerd dat de Lombok-overwinning van november 1894 inderdaad een belangrijk keerpunt is geweest.

Wederom vormde *Recht voor allen* een obstakel in de verering van generaal Vetter en noemde hem de ‘slachter van Lombok’. Met deze kritisch noot wordt het derde hoofdstuk afgesloten. De Vetter-dag werd door het socialistische dagblad gekarakteriseerd als het ‘laatste bedrijf dat werd afgespeeld in het Lombok-treurspel’.¹³⁶ Het dagblad vermeldde dat de bezittende klasse hem met gejuich ontvingen. Tevens leverde *Recht voor allen* kritiek op de vele bankiers, handelaars en makelaars die posities hadden gekozen tegen de onderworpenen in Indië. Een kritiek van de socialisten uitten zij in termen van het ‘roof- en moordsysteem in de koloniën’. Daarbij legden de socialisten met name de nadruk op de handelsbelangen achter de koloniale expansie in Indië. *Recht voor allen* schetste de omgang van het Nederlandse gezag met Indië voornamelijk als onbeschaafd. De krant maakte duidelijk dat het gedrag van de Nederlands(-Indische) regering in sterk contrast stond met het koloniale gezag van Engeland. Zo was het koloniale stelsel van de Nederlandse kooplieden gericht op ‘omkoperij, sluipmoord en laagheid’.¹³⁷ In de analyse van de dagbladen is dit een van de weinige verwijzingen geweest naar andere imperialistische landen.

Het socialistische dagblad zag tevens dat het politieke beleid van de Nederlandse regering niet deugde. Volgens hen was het zo dat vóór de Lombok-overwinning de Sasaks werden beschermd tegen het wanbestuur van de Balinezen. Ná de overwinning werden deze Sasaks echter geportretteerd als negatief. Er zit dus een incongruentie in het feit dat de Nederlandse regering in eerste instantie de Sasaks wilde helpen én later aan de zijde begon te staan van de ‘moedig strijdende Baliërs’.¹³⁸ Een veel exemplarischer geval deed zich voor in

¹³⁶ Nieuwenhuis, *Recht voor allen*, ‘De slachter van Lombok – Generaal Vetter – te Amsterdam’, 7 juni 1895, nummer 67.

¹³⁷ *Recht voor allen*, ‘De slachter van Lombok’, 7 juni 1895.

¹³⁸ Ibidem.

de karakterisering van Goesti Jelantik. Volgens het dagblad was het zo dat Jelantik na de dagen van het verraad werd gezien als landverrader. Diezelfde man werd op 6 juni ontvangen in Amsterdam en verwelkomd met bloemen, muziek en vuurwerk. De reden hiervoor was volgens de krant het gegeven dat Jelantik de Nederlandse regering aan de schatten van de Radja had geholpen. Het oordeel van *Recht voor allen* over generaal Vetter was geenszins neutraal, integendeel hij werd als volgt afgeschetst:

Voor ons echter is en blijft Vetter een **menschenslachter**, blijven de daden door ons „dappere Indische leger” gepleegd op Lombok, bloedvlekken die er kleven op Nederland als koloniale mogendheid. Meer dan protesteeren, arbeiders, kunnen wij nog niet. [...] Maar zwijgen mogen wij niet! En trotsch mogen wij er op zijn dat wij socialisten weer de eenige partij zijn die den moed heeft, om tegen de menschonteerende gruwelen bedreven in Indië, en tegen de huichelachtige vroomheid waarmede die gruwelen bedreven worden, de stem te verheffen.¹³⁹

Dit citaat heeft nogmaals de uitgesproken mening van de socialisten ten aanzien van het koloniale beleid bevestigd. *Recht voor allen* heeft Vetter duidelijk in een ander licht geplaatst dan de overige drie dagbladen.

Conclusie

Dit laatste hoofdstuk heeft het grootste deel van het bronnenonderzoek verwerkt. De historische krantenedities die zijn onderzocht, hebben gewezen op een bepaalde karakterisering van het Nederlands moderne imperialisme. Dit is gedaan op de manier waarop Locher-Scholten de periode 1873-1894 heeft omschreven als een overgangsfase naar het volledige zelfbewuste imperialisme. Wat de kenmerken van het Nederlands moderne imperialisme heeft betreft, laat de berichtgeving met name het verschijnsel van *preemption* zien: de consolidatie van de reeds

¹³⁹ Ibidem.

verworven invloedssfeer zien. Het veroveren van aangrenzende gebieden kwam in de kranten minder terug. De verovering van aangrenzende gebieden heeft pas plaatsgevonden ná de Lombok-expeditie beginnend vanaf 1900. Hiermee ben ik tot de conclusie gekomen dat het moderne imperialisme tijdens en vlak na de Lombok-expeditie in ontwikkeling was. Een laatste belangrijke bevinding is dat het aggresievere beleid en trots op de koloniën alleen is tegengesproken door de socialisten.

Hoofdconclusie

Aan het begin van de thesis is de vraag gesteld in hoeverre uit enkele Nederlandse negentiende-eeuwse dagbladen is gebleken, dat Nederland kon worden gezien als imperialistische mogendheid. Daarbij is ingegaan op een eerdere fase uit de historiografie over het Nederlands imperialisme, omdat hierin de basis is gelegd van de theorievorming over het moderne imperialisme. Als uitgangspunt zijn daarbij de ideeën van onder andere Locher-Scholten, Wesseling, Kuitenbrouwer en Fieldhouse gebruikt. De opbouw van het gehele betoog is gekarakteriseerd door allereerst te constateren dat volgens de historiografie Nederland omstreeks 1900 imperialistisch was geweest. Dit gegeven werd echter tot 1970 ontkend, omdat Nederland veel eerder gezien werd als ‘behulpzame vriendelijke kolonisator’ die aan Indonesië beschaving bracht. Ik heb door middel van een krantenonderzoek onderzocht in hoeverre Nederland daadwerkelijk kan worden beschouwd als imperialistische natie. Het bronnencorpus heeft bestaan uit kranten van een diverse inslag. Hiervoor is gekozen om een zo gedetailleerd mogelijk beeld te schetsen van de onderzochte periode. Er is voor de gebeurtenis rondom de Lombok-expeditie gekozen, aangezien in de literatuur na 1970 is beweerd dat deze gebeurtenis voor een denkomslag heeft gezorgd. Na de overwinning op Lombok zou volgens de literatuur de Nederlandse regering zich gaan gedragen als imperialistische macht.

Na in het eerste hoofdstuk een beschrijving te hebben gegeven van de Lombok-expeditie is er overgegaan op de definiëring van het moderne Nederlands imperialisme. Deze heeft bestaan uit een aantal factoren en kenmerken. Zo hebben de beschavingsmissie, prestigedrang, economische factoren en het directe of indirect bestuur allemaal een belangrijke rol gespeeld. Verder vormde de consolidatie van de reeds bestaande koloniale invloedssfeer een belangrijk kenmerk van het moderne Nederlandse imperialisme. Ook de mate waarin er een aangrenzend gebied werd veroverd vormde een belangrijk rol.

Het tweede hoofdstuk heeft vooral een analyse bevat van de reacties na het verraad van Lombok. De Balinese overval had namelijk een sterk emotionele en psychologische impact op de Nederlandse prestige als koloniale machthebber. Het redden van de vaderlandse eer en de ‘eer onzer wapenen op Lombok’ leidden tot het idee dat geheel Lombok moest worden onderworpen. Uit de analyse van het bronnenmateriaal is gebleken dat er vooral werd gepleit voor direct bestuur boven het bestuur van het Balinese vorstenhuis. Hiermee namen het merendeel van de Nederlandse dagbladen een duidelijke pro-Nederlandse houding aan. De afweging in hoeverre uit die dagbladen daadwerkelijk is gebleken dat er sprake was van Nederlands imperialisme heb ik explicieter naar voren doen komen in het derde hoofdstuk.

*Het land van Maurits en De Ruyter groet zijn zonen in de Oost?*¹⁴⁰

De titel van de paragraaf vat de spanning in het bronnenmateriaal goed samen. Aan de ene kant werd er in de theorievorming veronderstelt dat het veroveren van een geheel nieuw gebied een kenmerkend onderdeel was van het moderne imperialisme. Dit was voor Lombok slechts voor een deel het geval. Het verdrag dat in 1843 met de vorst van Bali was afgesloten, betekende dat Nederland nog steeds aanspraak wilde maken op gebieden binnen de bestaande invloedssfeer. Bovendien gaven enkele artikelen een verwijzing naar de eerdere expansieperiode van de zestiende en zeventiende eeuw. Zo had *Recht voor allen* geschreven dat er in de zestiende eeuw al sprake was van een omkoperij van de ‘Inlandsche vorsten’. Tevens wees het socialistische dagblad op de onthulling van een standbeeld van Jan Pieterszoon Coen. Ook bleek *Recht voor allen* de militaire Lombok-expeditie te karakteriseren als een manier om de handelsgoederen veilig te stellen. Via het betoog van Wesseling zou dan de conclusie kunnen worden getrokken dat er van modern imperialisme geen sprake was. De Lombok-expeditie vormde dan enkel een

¹⁴⁰ Gebroeders Diederichs, *Algemeen Handelsblad*, ‘Van dag tot dag’, 26 mei 1985, nummer 20, 817.

invulling van de koloniale macht in plaats van een geheel nieuwe veroveringstocht na 1894. Het bronnenmateriaal heeft dit in enige mate bevestigd.

Ik acht het echter bijzonder dat er destijds door de liberalen, confessionelen en antirevolutionairen de term tot aan 1901 niet werd gebruikt. Mijns inziens kan gezien de definitie die omstreeks 1900 is gegeven van het imperialisme door Van Kol, er worden gesproken van een Nederlands imperialistische politiek. Wanneer het militaire beleid in de periode 1894-1895 wordt geanalyseerd in de Nederlandse dagbladen dan kan er al worden gesproken van een modern imperialisme, zonder dat de term ‘modern imperialisme’ er aan wordt opgehangen. In de analyse die in het derde hoofdstuk heeft plaatsgevonden, kan worden beargumenteerd dat er inderdaad sprake was geweest van een vorm van modern imperialisme, maar dat de terminologie hiervan in ontwikkeling was. Pas na de eeuwwisseling was het begrip ‘imperialisme’ ingeburgerd in de Nederlandse samenleving.

Consolidatie van het Indische Rijksgebied

Het politieke en militaire beleid tussen midden oktober 1894 tot en met begin juni 1895 kan worden gekenmerkt als imperialistisch, ondanks het feit dat er niet werd gezocht naar de expansie van een geheel nieuw gebied. Dit betekent dat er in de definiëring van het Nederlands imperialisme er meer nadruk lag op het begrip *preemption*, dan op het begrip *contiguity*. Enkele aanwijzingen uit het geanalyseerde bronnenmateriaal waren de verwijzingen naar de eerdere Atjeh-oorlog van 1873 en de Nederlandse koloniale geschiedenis in het algemeen. Uit de Lombok-nota bleek dat de Nederlandse en Nederlands-Indische regering het Balinese grondgebied zag als hun eigen grondgebied. In het derde hoofdstuk is vooral gebleken dat er steeds meer informatie vrij kwam over het gevoerde beleid. Volgens *Recht voor allen* kende de Nederlandse ‘roofstaat’ al een langere geschiedenis van de exploitatie van ‘Indische volken’. Wat opviel was dat de macht binnen het Indonesische archipel volgens de krantenartikelen

moest worden behouden via de uitbreiding van het Koninklijk Nederlands-Indisch leger. Dit kan als een voorstadium worden gezien van de latere uitgevoerde expansie die in de literatuur door Locher-Scholten is omschreven als volwaardig imperialisme. Alhoewel er in zekere zin sprake was van Nederlands imperialisme ten tijde van de Lombok-expeditie, acht ik enkele vragen nog onbeantwoord.

Toekomstig onderzoek

Het woord ‘imperialisme’ werd volgens een belangrijke krantenbericht uit *Het Volk* pas rond 1901 gebruikt door de socialisten. Kuitenbrouwer heeft in *The Netherlands and the rise of modern imperialism* (1991) tevens onderzoek gedaan naar een imperialisme-debat dat heeft plaatsgevonden omstreeks 1900.¹⁴¹ In toekomstig onderzoek zou er een vergelijking kunnen plaatsvinden tussen dit imperialisme-debat en die van de jaren 1970. In hoeverre komen deze twee debatten overeen? Kuitenbrouwer heeft onderzocht dat tijdgenoten omstreeks 1900 blind waren geworden voor het imperialistische handelen van de Nederlandse regering door het nationalisme. Dit vormt een tweede onderzoeksgebied die door verder onderzoek kan worden uitgediept.

Henk te Velde heeft in *Gemeenschapszin en plichtsbeseft* (1992) geschreven over de twee belangrijkste ideologieën van de negentiende-eeuwse Nederlandse samenleving: het liberalisme en het nationalisme. Het is interessant om uit te zoeken in hoeverre het nationalisme en het imperialisme samenhangen. In hoeverre kan men spreken over een imperialistische omslag of al dan niet een nationalistische omslag rond de eeuwwisseling? Te Velde

¹⁴¹ Kuitenbrouwer, *The Netherlands and the rise of modern imperialism*, 310-315.

constateerde in *Gemeenschapszin en plichtsbeseft* dat de periode na 1890 had bestaan uit een meer expansieve variant van het nationalisme.¹⁴²

Een derde onderzoeksveld die nog verder zou kunnen geëxploreerd, is die van de Boerenoorlog (1899-1902). De historicus Vincent Kuitenbrouwer heeft in *War of words* (2012) onderzoek gedaan naar de propaganda in de Boerenoorlog in Zuid-Afrika. Deze oorlog vormt na de Lombok-expeditie een tweede belangrijke gebeurtenis die wordt gekenmerkt als modern imperialistisch. Een vergelijkend onderzoek tussen deze twee oorlogen kan veel nieuwe inzichten opleveren. Volgens Kuitenbrouwer stond de Boerenoorlog ook in relatie met het imperialisme-debat van 1900. Verder onderzoek naar deze relatie kan de Lombok-expeditie in een hernieuwd perspectief plaatsen. Er kan namelijk worden onderzocht in hoeverre het imperialisme en nationalisme tijdens de Boerenoorlog in vergelijking met de Lombok-expeditie is veranderd. Kan er een historisch analytisch raamwerk worden opgezet waarbij zowel de Lombok-expeditie alsook de Boerenoorlog tot aan 1902 worden onderzocht, met als doel gemeenschappelijke factoren te vinden voor de constructie van het moderne imperialisme?¹⁴³

Een vierde onderzoeksgebied kan een lacune in het huidige bronnenmateriaal opvullen. In deze thesis is namelijk gebruik gemaakt van enkel Nederlandse historische dagbladen. Gerard Termorshuizen heeft onderzoek gedaan naar de Nederlands-Indische dagbladpers tussen 1744 en 1905. Hij zag de Lombok-expeditie als een keerpunt voor zowel de Nederlandse als Nederlands-Indische pers. Zo schreven de hoofdredacteurs van *De Locomotief* en *Java-Bode* op een geheel eigen wijze dan de Nederlandse dagbladen. Het kan interessant zijn om de verschillen in de belangen tussen de Nederlands-Indische en Nederlandse dagbladpers te

¹⁴² Henk te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbeseft. Liberalisme en Nationalisme in Nederland, 1870-1918* (Groningen, 1992) 268-269.

¹⁴³ Vincent Kuitenbrouwer, *War of the words. Dutch Pro-Boer propaganda and the South African War (1899-1902)* (Amsterdam, 2012) 18-20.

onderzoeken.¹⁴⁴ Wordt er anders tegen de Lombok-expeditie aangekeken? Een verschil in receptiegeschiedenis van deze twee soorten kranten kan in toekomstig onderzoek een plaats krijgen. Zo bezien kan het onderzoek dat teruggaat naar de basis nog steeds interessante inzichten aantonen. Ik acht de definiëring van begrippen als ‘imperialisme’ vandaag de dag nog steeds relevant, omdat het van haar oorspronkelijke politiek-kritische lading nog niet heeft ontdaan.

¹⁴⁴ Gerard Termorshuizen, *Journalisten en heethoofden. Een geschiedenis van de Indisch-Nederlandse dagbladpers 1744-1905* (Amsterdam en Leiden, 2001).

Bijlagen

Bijlage 1 Geciteerde bronnen uit het bronnencorpus

Hoofdstuk 1

“Kamerkroniek. Vergadering van 29 November. De balans”, *Het Volk: dagblad voor de arbeiderspartij*, 24 november 1901.

Hoofdstuk 2

“Particulier telegram”, *Bataviaasch Nieuwsblad*, 27 augustus 1894.

“Binnenlandsch Nieuws”, *Nieuws van den Dag*, 28 augustus 1894.

“Binnenland. Lombok”, *De Telegraaf*, 29 augustus 1894.

“Binnenland. Lombok”, *Algemeen Handelsblad*, 30 augustus 1894.

“Sociaal Politiek Overzicht”, *Recht voor allen*, 2 september 1894.

“De catastrophie van Lombok”, *De Standaard*, 30 augustus 1894.

“Toestand op Lombok”, *Algemeen Handelsblad*, 2 september 1894.

“Nogmaals een oproep”, *Algemeen Handelsblad*, 3 september 1894.

“Binnenland. Lombok”, *De Standaard*, 4 september 1894.

“Binnenland. Lombok”, *De Telegraaf*, 3 september 1894.

“Over het ‘verraad’ op Lombok”, *Recht voor allen*, 21 september 1894.

“Binnenland. Eerste Kamer”, *Algemeen Handelsblad*, 19 september 1894.

“Binnenland. Nieuwstijdingen. Lombok”, *De Telegraaf*, 25 september 1894.

“Staten-Generaal. Zitting van heden”, *De Standaard*, 26 september 1894.

“Lombok”, *De Telegraaf*, 27 september 1894.

“Direct en indirect bestuur in Indië. I”, *Algemeen Handelsblad*, 2 oktober 1894.

“Direct en indirect bestuur in Indië. II (Slot.)”, *Algemeen Handelsblad*, 3 oktober 1894.

“Wolven”, *Recht voor allen*, 30 september 1894.

Hoofdstuk 3

“Binnenland. Nieuwstijdingen. Lombok”, *De Telegraaf*, 10 oktober 1894.

“Lombok”, *De Standaard*, 10 oktober 1894.

“De Pers. Lombok”, *Algemeen Handelsblad*, 12 oktober 1894.

“Van dag tot dag”, *Algemeen Handelsblad*, 4 november 1894.

“De Pers. Beleid in Lombok. I”, *Algemeen Handelsblad*, 16 november 1894.

“Binnenland. Lombok”, *De Standaard*, 9 november 1894.

“Binnenland. Kroniek. Lombok-nota”, *De Telegraaf*, 13 november 1894.

“Uit de Oost. III”, *Recht voor allen*, 30 november 1894.

“Binnenland. Lombok”, *De Standaard*, 22 november 1894.

“Ingezonden stukken. Lombok. 21 november 1894”, *De Standaard*, 24 november 1894.

“Binnenland. Kamer-overzicht”, *De Standaard*, 24 november 1894.

“Binnenland. Tweede Kamer. De Indische begrooting”, *Algemeen Handelsblad*, 21 november 1894.

“Binnenland. Nieuwstijdingen. Hulde aan onze Lombok-strijders”, *De Telegraaf*, 23 november 1894.

“Binnenland. Nieuwstijdingen. Lombok”, *De Telegraaf*, 24 november 1894.

“Lombok en Bali”, *Algemeen Handelsblad*, 12 december 1894.

“Binnenland. De inneming van Tjakra Negara”, *Algemeen Handelsblad*, 17 december 1894.

“Binnenland. Nieuwstijdingen. Lombok. De schatten van Lombok”, *De Telegraaf*, 27 december 1894.

“De politieke toestanden in Indië”, *Algemeen Handelsblad*, 25 december 1894.

“Staten-Generaal. Zitting van heden”, *De Standaard*, 29 december 1894.

“Binnenland. Eerste Kamer”, *De Standaard*, 31 december 1894.

“Sociaal Politiek Overzicht”, *Recht voor allen*, 30 december 1894.

“Lombok en Bali”, *Algemeen Handelsblad*, 8 januari 1895.

“Het beleid in Lombok. I”, *Algemeen Handelsblad*, 22 januari 1895.

“Het beleid in Lombok. II (Slot.)”, *Algemeen Handelsblad*, 23 januari 1895.

“Van dag tot dag. Aan alle Hollandsche jongens”, *Algemeen Handelsblad*, 26 mei 1895.

“Generaal Vetter te Amsterdam. In het Paleis voor Volksvlijt (Vervolg.)”, *Algemeen Handelsblad*, 7 juni 1895.

“De slachter van Lombok „ Generaal Vetter „ te Amsterdam”, *Recht voor allen*, 7 juni 1895.

Bijlage 2 Belangrijkste delen uit het Verdrag van 1843¹⁴⁵

Complete Text of the Treaty of 1843

Agreement, reached by Mr Hendrik Jacob Juskus Koopman, commissioned plenipotentiary of the Netherlands Indies Governemnt, and His Highness Ratu Agung Ngurah K'tut Karangasem, Raja of Mataram, at present sole ruler of the island of Selaparang and dependencies.

Article 1

I, Ratu Agung Ngurah K'tut Karangasem, Raja of Mataram, at present sole ruler over the island of Selaparang and dependencies, acting for myself as well as for my successors, declare that island to be the property of the Netherlands Indies Government.

Article 2

I, Raja, therefore, promise never to surrender the aforementioned island, or any part thereof to any white nation, of whatever name. I further promise never to enter into an alliance with any such nation.

Article 7

The Netherlands Indies Government declares that as long as the Rajas of Selaparang faithfully carry out the foregoing articles it will make no attempt to establish itself on the island, nor to interfere with the internal administration thereof, which administration shall, on the contrary, be left entirely under the control of the Rajas of the country.

Concluded at the palace of Mataram in the island of Selaparang, on this the seventh day of June Eighteen hundred and forty-three.

Signed: H.J. Huskus Koopman

¹⁴⁵ De geschreven tekst is overgenomen uit: Alfons van der Kraan, *Selaparang under Balinese and Dutch rule: a history of Lombok 1870-1940* (Canberra, 1976) 347-348.

Bibliografie

Primaire bronnen

Totale bronnencorpus

Hoofdredacteur A.L. H. Obreen, *De Telegraaf. Dagelijks verschijnend ochtendblad met avondeditie*. 1894, jaargang 2. Edities: 3 september, 4 september, 5 september, 7 september, 8 september, 17 september, 20 september, 25 september, 26 september, 27 september, 6 oktober, 8 oktober, 10 oktober, 12 oktober, 17 oktober, 18 oktober, 8 november, 12 november, 13 november, 20 november, 23 november, 24 november, 30 november, 17 december, 27 december, 28 december, 29 december.

Jaargang 3. Edities: 15 januari, 17 januari, 29 januari, 17 maart, 23 april, 11 mei, 7 juni.

Hoofdredacteur Ferdinand Domela Nieuwenhuis, *Recht voor allen. Orgaan der Sociaal-Demokratische Partij/ Orgaan van den Socialisten-Bond*. 1894, jaargang 16, edities: 2 september, 14 september, 21 september, 30 september, 17 oktober, 11 november, 21 november, 31 november, 30 december.

Jaargang 17. Edities: 10 februari, 19 april, 7 juni.

Hoofdredacteur Gebroeders Diederichs, *Nieuwe Amsterdamse Courant, Algemeen Handelsblad*. 1894. Jaargang 16. Edities: 30 augustus, 31 augustus, 2 september, 3 september, 5 september, 7 september, 8 september, 9 september, 16 september, 18 september, 19 september, 21 september, 25 september, 26 september, 28 september, 2 oktober, 3 oktober, 6 oktober, 8 oktober, 9 oktober, 12 oktober, 13 oktober, 16 oktober, 19 oktober, 21 oktober, 22 oktober, 27 oktober, 29 oktober, 4 november, 9 november, 16 november, 21 november, 22 november, 23 november, 28 november, 1 december, 2 december, 6 december, 12 december, 16 december, 17 december, 18 december, 20 december, 25 december, 29 december, 30 december.

Jaargang 17. Edities: 7 januari, 8 januari, 11 januari 14 januari, 17 januari, 19 januari, 20 januari, 21 januari, 23 januari, 7 februari, 18 februari, 24 februari, 4 april, 17 april, 11 mei, 23 mei, 26 mei, 2 juni, 6 juni, 7 juni.

Hoofdredacteur J.A. Wormser, *De Standaard*.

1894. Jaargang 23. Edities: 30 augustus, 31 augustus, 1 september, 3 september, 4 september, 6 september, 14 september, 18 september, 21 september, 26 september, 28 september, 29 september, 8 oktober, 9 oktober, 10 oktober, 11 oktober, 12 oktober, 15 oktober, 17 oktober, 23 oktober, 29 oktober, 5 november, 9 november, 12 november, 13 november, 14 november, 21 november, 22 november, 24 november, 28 november, 1 december, 19 december, 28 december, 29 december, 31 december.

Jaargang 24. Edities: 2 februari, 1 juni, 8 juni.

Secundaire bronnen

Cooper, Frederick en Ann Laura Stoler (eds.), *Tensions of Empire: colonial cultures in a bourgeois world* (Berkeley, 1997).

Fasseur, Cees, 'De schat van Lombok' (versie 25 september 1993), <https://www.nrc.nl/nieuws/1993/09/25/de-schat-van-lombok-7197208-a1199746> (geraadpleegd op 30 april 2018).

Fieldhouse, David K., *Economics and empire 1830-1914* (Londen, 1973).

Houben, Vincent J. H., 'the unmastered past: decolonization and Dutch collective memory', *European Review* 8 (2000) 1, 77-85.

Kleijer, Henk, Ad Knotter en Frank van Vree (eds.), *Tekens en teksten. Cultuur, communicatie en maatschappelijke veranderingen vanaf de late middeleeuwen* (Amsterdam, 1992).

Kitch, Carolyn, 'Placing journalism inside memory – and memory studies', *Memory Studies* 1 (2008) 3, 311-320.

Kuitenbrouwer, Maarten, 'Drie omwentelingen in de historiografie van het imperialisme. Engeland en Nederland', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 107 (1994) 4, 559-585.

Kuitenbrouwer, Maarten, 'Het imperialisme–debat in de Nederlandse geschiedschrijving', *BMGN -Low Countries Historical Review* 113 (1998) 1, 56-73.

Kuitenbrouwer, Maarten, *The Netherlands and the rise of modern imperialism. Colonies and foreign policy 1870-1902* (New York en Oxford, 1991).

Leezenberg, Michel en Gerard de Vries, *Wetenschapsfilosofie voor geesteswetenschappen* (Amsterdam, 2012).

Locher-Scholten, Elsbeth, 'Dutch expansion in the Indonesian Archipelago around 1900 and the imperialism debate', *Journal of Southeast Asian Studies* 25 (1994) 1, 91-111.

Raben, Remco, 'A new Dutch imperial history? Perambulations in a prospective field', *BMGN – Low Countries Historical Review* 128 (2013) 1, 5-30.

Richardson, John E., *Analysing newspapers. An approach from Critical Discourse Analysis* (New York, 2007).

Rooij, Maarten, *Kranten: dagbladpers en maatschappij* (Amsterdam, 1974).

Stanard, Matthew G., 'The colonial past is never dead. It's not even past: histories of empire, decolonization and European cultures after 1945', in: Harriet Rudolph (ed.), *Material Culture in Modern Diplomacy from the 15th to the 20th Century* (Berlijn, 2016).

Termorshuizen, Gerard, *Journalisten en heethoofden. Een geschiedenis van de Indisch-Nederlandse dagbladpers 1744-1905* (Amsterdam en Leiden, 2001).

Van der Kraan, Alfons, *Selaparang under Balinese and Dutch rule. A history of Lombok 1870-1940* (Canberra, 1976).

Van Goor, Jurrien, *Imperialisme in de marge. De Afronding van Nederlands-Indië* (Utrecht, 1986).

Van Goor, Jurrien, *Prelude to colonialism. The Dutch in Asia* (Hilversum, 2004).

Van Tijn, T., 'Een nabeschouwing [bij het congres De Nederlandse expansie in Indonesië in de tijd van het moderne imperialisme 1870-1914]', *BMGN – Low Countries Historical Review* 86 (1971) 1, 79-89.

Van Vree, Frank, *De Nederlandse pers en Duitsland 1930-1939. Een studie over de vorming van de publieke opinie* (Groningen, 1989).

Wesseling, H.L., 'Bestond er een Nederlands imperialisme?' *Tijdschrift voor Geschiedenis* 99 (1986) 2, 214-225.